

In een lege kamer een garendraadje

Jacques Hamelink

bron

Jacques Hamelink, *In een lege kamer een garendraadje*. De Bezige Bij, Amsterdam 1980

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/hame004inle01_01/colofon.php

© 2018 dbnl / Jacques Hamelink

Chassez le naturel, il reviendra au galop!
Paul-Émile Destouches

Opmerkingen

De drie hier samengebrachte stukken zijn stilistisch en qua opzet aan elkaar ongelijk. Dat impliceert dat ze geen punten vormen langs een thematische rechte maar dat ze, als ze met elkaar contact houden, dat langs een kronkellijn doen. Daar lijkt niets op tegen. Niet al wat kronkelt is zo inconsequent als, bijvoorbeeld, de lijn gevolgd door het type schrijver dat literatuur als specialisme voorstaat en dat tegelijkertijd de utilitaristische bedisselaars van een vèrgaande fragmentarisering van het onderwijs attaqueert - met als enig argument dus dat ze hem beknotten in zijn specialiteit en zijn potentiële klantenkring doen slinken.

Wat wil dit boekje? Niet meer dan voor verkeerde kronkels iets van een allernoodzakelijkste rechtlijnigheid in de plaats stellen door te attenderen op een stuk of wat fundamentele kwesties waarover bijna niemand wil horen, of praten, en die naar het schijnt onder oppervlakkiger (niet gezegd werd onbelangrijke) dingen weggedrukt worden, terwijl de weinige mensen die deze fundamentele kwesties wel aan de orde zouden willen stellen er de woorden doorgaans niet toe ter beschikking hebben, - zodat ook zij, misschien wat aarzelender dan de rest, pra-

ten over wat dicht aan de oppervlakte ligt. Of hun mond houden. Tenzij ze hortend en hikkelig toch iets trachten te zeggen over het verdrongene.

In een lege kamer een garendraadje bevat intussen allerminst de grammatica van een in onbruik rakende taal. Die mag van een gedichtenschrijver ook niet verwacht worden. Maar het kan geen kwaad dat iemand zich een taal die hem voorkomt grondtaal te zijn enigermate eigen probeert te maken. En het kan evenmin kwaad dat iemand probeert er het zijne toe bij te dragen dat een gesprek in die taal, hier, tot de mogelijkheden blijft behoren.

De bekering van ongelovige Thomassen en literaire partijgangers laat ik met genoegen aan daarin geïnteresseerde hogere instanties over. Ik kan de normale lezer, die natuurlijk voldoende snugger is om het zelf te zien, slechts verzekeren dat ook dit boekje geen schrifturen van een aspirant literair criticus bevat, al komen er inderdaad opmerkingen over dichtkunst en dichters in voor.

Het mag dus, heel ongedwongen, beschouwd worden als een oefening en een uitnodiging in deze richting: het onbekende, dat niets anders is dan het ons allemaal bekende in zijn onophoudelijke ondoorzienheid.

Amsterdam, 11.1.1979

Een drogbeeld - de Nederlandse poëziekritiek

Dit is de tijd van de meningen en de opinies. Iedereen heeft ze en uit ze alsof ze de gewoonste zaak van de wereld zijn, van de maatschappijhervormer tot de groenteboer, van de verstokte zich liberaal noemende romantische individualist tot de literaire criticus. Alles is mening, alles opinie, alles als zodanig de moeite waard en zelden worden die meningen aan een onderzoek naar hun gegrondheid onderworpen. Iedereen oordeelt, ikvindt, volgensmijnt. De lucht staat stijf van de opinies en van de opinieonderzoeken - die niets te maken hebben met toetsing van de opinies. Immers, wat zijn ze anders dan calculaties van de meningen met betrekking tot hun getalssterkte en, daarachter, met betrekking tot hun *mobiliseerbaarheid* en *macht*? In het volstrekte streven daarnaar toont deze eeuw één van haar twee grondtrekken.

Voortdurend wordt gevraagd, welke meningen zijn de heersende, de aan macht en invloed verliezende of winnende, gevraagd naar de kwantiteit. En vrijwel niemand stelt de vraag, welke meningen zijn, ongeacht de populariteit waarin ze zich verheugen, de goede, de beste meningen - de vraag naar de kwaliteit. Met die vraag begint iedere kri-

tiek. Wat is kritiek anders dan het onderzoeken van een mening, van meningen, niet ten aanzien van hun macht en rendement maarten aanzien van hun geldigheids- en waarheidsgehalte?

Een tijd waarin mensen in bijna niets anders geïnteresseerd zijn dan in het zich ingraven, ieder in zijn eigen schuttersputje, is een zeer subjectieve tijd. Wat oordelen genoemd worden zijn er vooroordelen, wat kritiek genoemd wordt lijkt er als twee druppels water op kritiekloosheid. Doordat de bindende norm, en het bewustzijn van de noodzaak daarvan, volop in ontbinding verkeren bereikt onze tijd uitersten aan subjectiviteit. Kranten, radio en televisie - beheerders van de publieke opinie - stellen zich met de opiniëring van het publiek tevreden, zijn verder alleen geïnteresseerd in zelfinstandhouding, dat wil zeggen zelfuitbreiding. Daarvoor is nodig, macht. Zo wordt bestaan, aan de *macht* komen, aan de *macht* zijn.

De kritiek kon niet achterblijven. Er werden wat bakens verzet en in plaats van vast te houden aan wat ze hier en daar soms bezat begon ook zij, op haar terrein, deel te nemen aan de opiniëring. Momentopnamen van stukjes zee-oppervlak kwamen in de plaats van een - hiertelande toch al nooit bijster ontwikkelde - kritische oceanografie.

Volgensmijnen, opiniëren, subjectiveren: vormen van zich verbergen. *Hoe zou iemand verborgen kunnen blijven voor dat wat nooit ondergaat!* lees ik bij Herakleitos (*Die Vorsokratiker*, Krönereditie van Wilhelm Capelle. 41e fragment).

Een literair geïnteresseerde buitenlander, die geen nederlands kent, zou eigenaardige ervaringen opdoen als hij zich door diverse te goeder naam en faam bekend staande nederlandse critici liet voorlichten over het poëtisch klimaat en de poëtische flora hier. Hij zou hoogstwaarschijnlijk met een hoofd vol vraagtekens en bevreemding naar huis terugkeren en daar zijn mond houden: wanneer we ons hem voorstellen als een beschaafd en intelligent man. Een spotzieke geest zou onze in het buitenland toch al minieme poëtische reputatie zelfs enige afbreuk kunnen doen (over een man, een niet-angelsaks, met een zo ongelukkige aanleg dat hij zou verklappen dat de nederlandse critici, net als de overige nederlanders, alleen maar zo vaak engels spreken doordat ze geen woord frans of duits machtig zijn wil ik het niet eens hebben).

De nederlandse poëzie groeit en bloeit, vooral sinds de zgn. Beweging van Vijftig is ze kolossaal uit de kluiten gewassen, beweert A. Altijd hebben we hier grote dichters gehad trouwens, voegt B toe. Poëzie in Nederland? Die heeft alweer decennia lang weinig of niets te betekenen, meldt C. Ze sterft af, ze is bijna dood, aldus D. Het plantje kampt met aanpassingsmoeilijkheden, het verkeert - wat niet? - in een crisis maar haalt het beslist. Kijk om je heen, het klimaat is alweer beter dan drie maanden geleden, verklaart E geestdriftig.

A, B, C, D en E zijn geen scholieren of gedichten

lezende doktersvrouwen. Hun oordeel zou de buitenlander ook niet van zijn apropos brengen. Het zijn critici. *The real corrupters are those who supply opinion or fancy*, concludeert Eliot in een essay dat slechts indirect met scholieren en doktersvrouwen van doen heeft. De titel: *The Function of Criticism*. Het dateert al van 1923. Er bestond in die dagen nog niet eens een operationele atoombom. Ik beveel het niettemin graag aan in de belangstelling van scholieren, doktersvrouwen, van dichters zelfs, en vooral in die van nederlandse poëziecritici anno nu.

Ik had het hier* over de naoorlogse nederlandse poëzie willen hebben. Het lijkt me raadzaam die nog even te laten rusten. Wie iets wil zeggen over poëzie, over de nederlandse poëzie sinds 1945 bijvoorbeeld, heeft - behalve in het eigene en in het algemene** gefundeerde denkbeelden - een kritiek nodig waarop staat te maken valt. Geen enkele vorm van literatuurbeschouwing, ook de bescheidenste niet, kan bestaan zonder dat er gesteund wordt op de literatuurbeschouwing die haar omgeeft en op de literatuurbeschouwingen die aan de van kracht zijnde voorafgaan.

* Dit opstel, op uitnodiging geschreven, verscheen eerder in Raster 9, 1979 en wel, hopelijk per abuis, in de rubriek Ingezonden Brieven.

** Iets anders dan in het subjectieve en vage.

Wat de laatste categorie betreft, ik maak geen geheim openbaar door op te merken dat de kritische traditie in de Nederlanden altijd een uiterst armoedige geweest is, hetgeen ongetwijfeld voor een zeer belangrijk deel op rekening komt van de zwakheden van de creatieve traditie, waarin aanvankelijk - men denke aan de zeventiende eeuw - nog iets eigens en later vrijwel geen enkel eigen idee meer ontwikkeld werd.

In plaats dat men de moeite en het risico nam zèlf iets te kweken, werd al snel al wat men óók wilde hebben - maar wat niet te veel mocht kosten aan inspanning en intensiteit van voelen en denken - ieder nieuw seizoen uit het buitenland geïmporteerd. Die import leverde geen problemen op. Men was hier steeds ruim gesorteerd, men kende zijn talen, en goed, in de achttiende en negentiende eeuw.

Een literatuur, een poëzie, krijgt de kritiek die ze verdient. De nederlandse verdiende weinigen kreeg ook niet veel. Stel je Hemsterhuis als vaderlands literatuurcriticus voor en je gaat je alsnog onbehaaglijk voelen. Terwijl hij in Duitsland met een Hamann van gedachten wisselde hielden hier auteurs als Feith de pen vast.

Het probleem met een zwakke traditie, hetzij artistiek, hetzij kritisch, is dat traditie de grondvoorwaarde vormt voor het ontstaan van een nieuwe of verder reikende traditie. Bij ontstentenis van traditie ontdekt men, telkens als men een stap wil doen, dat er geen grond is om op te lopen. Zo vallen dan

in de nederlandse literatuur alleen *pogingen* te bespeuren, en te waarderen, *in de richting van* een kritische traditie (de naam van een man als Albert Verwey moet, in dit verband, met ere vermeld). Wat ontbreekt is de kritische traditie zelf.

Hier worden we met een erfelijke belastheid geconfronteerd waaraan tot dusver geen ontsnappen mogelijk gebleken is en waarvan je je kunt afvragen - zeker in het huidige culturele klimaat - of iets als een ontsnapping aan de zwaartekrachtwerking van het verleden ooit nog kans van slagen kan hebben. De import uit het buitenland gewoon voortzetten, zoals in hoofdzaak nog steeds gebeurt, is uiteraard wat anders. Ik zeg niet dat aan die import te ontkomen valt voor ons. Ik zeg wel dat wie niets anders heeft om op te steunen erg zwak staat.

Er was weinig of geen kritiek van enige allure. Er is er ook vrijwel geen. Wie zich niet meteen door wat in kranten en tijdschriften als kritiek wordt opgediend laat intimideren, maar het opgediende aan een oppervlakkig onderzoek onderwerpt, weet na drie dagen voldoende. Hij heeft dan van alles gevonden en per saldo alleen dit. Humbug, salestalk, inventarislijstjes met schrijversnamen, wierook en désinteresse, waaraan het enig bijzondere is dat het de goegemeente allemaal wordt voorgeschoteld onder de noemer van 'kritiek', die kennelijk iets heiligends, een soort sacramentswaarde wordt geacht te bezitten.

Kritiek als levende respons, die zich de tijd gunt voor haar taak maar ook weer niet per se met haar

activiteiten wenst te wachten tot een auteur dood en verast is, die bestaat niet. Wat men tegenkomt, een paar kleine uitzonderingen die de regel bevestigen daargelaten: een vermoedelijk maar door weinigen geestdriftig gegeten, voortdurend opnieuw geprakte stampot van informatieve, evaluatieve en directieve ingrediënten waaraan een eerstejaarsstudent in de logica plezier zou beleven wanneer hij de opdracht kreeg het zaakje op zijn inconsistentie te analyseren. Afgezien van wat zo oudtijds grijs en druilerig is dat een hollandse regendag erbij in het niets verdrinkt, vallen louter en alleen subjectivismen te signaleren, die alle voor hogelijk objectief willen doorgaan. Of die zelfs deze voddige dekmantel hebben afgelegd en geheel naakt hun bloot aanprijzen.

Het wordt tijd een kleine inventaris op te maken van de gangbare types kritiek. Iedere schematisering doet de werkelijkheid geweld aan. Dat vooropgesteld zijnde vallen vier categorieën van poëziecommentatoren te onderscheiden.

1. Een groep die getalmatig ongetwijfeld de sterkste is, ik meen dus te mogen volstaan met op te merken dat hij verdeeld zou kunnen worden in onschuld en onbenul enerzijds en de reïncarnaties van Narcissus anderzijds.

2. Een hele tree hoger al bevinden zich de ver-

slaggevers van hun leesavonturen, de navertellers en aren-lezers-achter-de-maaiers, die soms wel eens de neiging hebben halverwege het raapwerk verdiept te raken in de beschouwing van allerlei korenbloemen en klaprozen welke weliswaar geen graan vertegenwoordigen maar die ze nu eenmaal ook op het meditatieve lees- en levensveld tegenkomen. Bescheiden figuren doorgaans, die zich met gebogen hoofd langzaam en aandachtig voortbewegen. Horizonten hebben hun interesse niet. De dromerige impressionabele en individualistische doehetzelvers van de kritiek. Geen vaklieden, evenmin thuisblijvers. Arenlezers, van het type dat je bij Millet tegenkomt.

Hun bescheidenheid siert hen, vinden sommigen. Die siert hen juist niet want hij berust op lafheid en gebrek aan methode, stellen anderen. Als het woord lafheid enigermate gemitigeerd wordt - halfhartigheid lijkt al correcter - hebben de laatsten ongetwijfeld gelijk. Ook de geniaalste doehetzelver blijft horig aan de invallen, momentane geïnspireerdheden en voortdurend opduikende begrenzingen die per definitie aan de doehetzelverij eigen zijn. Hun sterke punten intussen: vlinderigheid, levendigheid, belangeloosheid. Ze zijn in staat tot echte ver- en bewondering. En dat is iets niet gerings.

3. De academici. Zij zijn geschoolde vaklieden. Dat houdt meteen in - althans in Nederland, waar we bij mijn weten nog steeds geen Leavis of Empson bezitten - dat we bij hen weinig of geen invallen en

momentane geïnspireerdheden hoeven te verwachten, weinig diepe reflexieve aandriften bovendien.

Een van de zwakste zijden van de academische kritiek, voorzover ze zich überhaupt inlaat met het kritisch begeleiden van wat in het hier en het nu op poëzieterrein voorvalt: dat ze, wil ze zichzelf au serieux nemen, gebruik moet maken van een methode waar ze zich bijna altijd volledig in opsluit, zich tegelijk afsluitend van het spontaan levende in de poëzie die door haar ontleed wordt. Ontleed, meestal niet meer. Dat kan niet anders, werpt de academicus tegen, zonder ontleding geen wetenschap.

Men kan zich afvragen of er niet een ander soort weten-schap denkbaar is, die zich de vraag stelt naar het *wat* in plaats van onafgebroken naar het *hoe*. Via de vraag naar het *wat* zou men op plaatsen terecht kunnen komen waar de wetenschap niet van droomt (droomt ze eigenlijk ooit? kan ze wel dromen?), maar waar het het gedicht om begonnen is. Men zou dan samenwerken met het gedicht, in plaats van zoals steeds weer gebeurt, zich er moedwillig, omdat de methode het eist (of ook om persoonlijker redenen en remmingen?) *tegenover* te stellen. Waar het gedicht als een *tegenover* wordt opgevat door mensen die ervan kennismaken wordt een kapitale vergissing begaan. Het gedicht is geen *tegenover*, het inviteert niet tot een stellingname *tegenover*. Het nodigt uit tot een *samen-met*, met hoeveel weerbarstigheid het dat mogelijkerwijs ook doet.

De methode. Zijn de academici zich er wel altijd van bewust waarop hun methoden gefundeerd zijn, in de conclusies van welk denken die hun legitimiteit vinden, of geacht worden te vinden? Er is hier nog maar enkele jaren geleden een academisch-kritische methode gepropageerd die voor de propagandisten geen enkele andere gefundeerdheid bezat dan dat hij in de om zijn degelijkheid bekend staande angelsaksische wereld opgeld had gedaan. De angelsaksische uitvinders van de methode moeten hem toch iets dieper geaard geweten hebben. De methode, zoals hier gebruikt, was bovendien in zich zo beperkt en beperkend dat hij weinig of geen bezinning toeliet op zijn eigen geldigheden en grenzen. Hij werd eenvoudig als basis, waarover verder niet nagedacht hoefde te worden, beschouwd. Deze basis bleek dusdanig smal, gemeten aan de basis die de werkelijkheid vormt, dat toen er een kleinigheid aan de werkelijkheidsbasis en aan de literaire basis leek te verschuiven, de hele methode prompt omverviel.

Methode, uitstekend. Maar niet dit soort methoden, die overigens volmaakt passen in het stramien van het twintigste-eeuws subjectivisme. De eigenlijke methode, ook voor de academische kritiekbeoefening, zou een heel andere dienen te zijn: *de methode die zich oriënteert op de grondgegevens van de menselijke existentie alsmede op dat waarin die existentie is ingebed*. Als men over die methode beschikte zou men zich in de concrete kritiek een vrijheid en een beweeglijkheid verworven hebben

waar men nu aan de universiteiten geen begrip van heeft. Men is daar te druk in de weer met het uitpakken van geïmporteerde gereedschappen, met het op de voet of op veilige afstand volgen van de heersende - maar per seizoen veranderlijke! - beginselen, die, bij nader onderzoek, misschien zouden blijken geen beginselen, maar meningen, subjectiviteiten, eigenmachtigheden te zijn.

Van de universiteit wordt verwacht dat ze graaft. Dat ze diep graaft, wordt zelfs beweerd. Maar steekt ze wel eens een spa verder dan een halve meter de grond in? En als ze verder ging, wat is er dan de afgelopen dertig jaar bovengekomen, hier? Ook maar iets van de enthousiasmerende schittering van wat een schatgraver als Curtius aan het licht bracht? Wat wordt door de academisch-filologische kritiek hier gestimuleerd, welke zijn haar ideeën van betekenis dan dat ene, dat zich samentrekt rond het begrip 'methode' - een methode waar de poëzie niets aan heeft, een methode zelfs waarmee men voor hetzelfde geld de poëzie zou trachten te elimineren als men haar niet nodig had om er de methode* aan te demonstreren?**

4. Als veruit het belangwekkendst bij ons sinds

* *Nicht der Sieg der Wissenschaft ist Das, was unser 19. Jahrhundert auszeichnet, sondern der Sieg der wissenschaftlichen Methode über die Wissenschaft* (Nietzsche, *Der Wille zur Macht*, No 466). *De 20e volgt het exempel van de 19e eeuw en overtreft het.*

** Nadat ik dit schreef publiceerde Gomperts *Grandeur en misère van de literatuurwetenschap*, een boek dat ook over onze grenzen een uitstekend figuur zou slaan. Eén zwaluw verzorgt intussen geen zomer.

de dood van de Nijhoff van *Gedachten op Dinsdag* - allesbehalve werkplaatskritiek intussen, dat! - moeten de werkplaatscritici aangemerkt worden. De academische kritiek mag cursussen en congressen organiseren, het zijn de vriendelijke arenlezers en vooral de werkplaatscritici die een rest van een verlorengaande, en van vitaal belang zijnde, conversatie over de poëzie aan de gang houden.

Hoe verschillend hun werkwijzen en opvattingen ook zijn dikwijls, de werkplaatscritici hebben met elkaar gemeen een serieuze en rechtstreekse belangstelling voor poëzie. Eén, met andere woorden, die verder reikt dan die van de arenlezers en zich niet, zoals de academische kritiek, uitsluitend in dienst stelt van de literatuurwetenschap. Voor de poëzie een bedding maken of openhouden is hun onmiddellijk doel. De werkplaatscritici zijn echter dichters. Hun kritische activiteit steunt op hun persoonlijke dichterlijke praktijk en praktijkinzicht. Daar wringt wel eens een schoen.

De poëzie, de poëtische bedding die ze voorstaan en zouden willen verbreden en uitdiepen, is het type poëzie en het type bedding waarbinnen ze zich zelf bewegen. Ze laten zich niet leiden door de totaliteit van de poëzie maar door het onderdeel dat ze daarvan zien. Teneinde hun werk te kunnen verrichten moeten ze aanspraken op omvattendheid van oordeel en inzicht laten varen, die zouden hun het werk onmogelijk maken.

De voordelen die aan dit wendbare type kritiek verbonden zijn - dat zo langzamerhand het enige

dreigt te worden - wegen niet op tegen de nadelen ervan. Dat zou minder bezwaarlijk zijn dan het is wanneer ze als marge en stimulans fungeerde van een echte, normatieve kritiek. Die ontbreekt, zeker in de poëziesfeer. Zo komt voor een buitengemeen smal soort kritische reflexie een disproportioneel grote speelruimte vrij, waar ze te weinig gecorrigeerd en corrigeerbaar haar gang kan gaan.

De nadelen dus. Als zodanig vallen te noemen, het op al te luchtige personalistische of sectarische gronden afwijzen van soorten poëzie en van soorten denken over poëzie, die sterk afwijken van het eigene; oppervlakkigheid met betrekking tot die andere poëzie en dat andere denken, die/dat zo op wel zeer goedkope wijze veroordeeld wordt tot een schemerbestaan. Voorts, ten aanzien van het als verwant ondervondene, gebrek aan kritische distantie - de te radde lofprijzing van het verwante omdat het verwant is, of lijkt.

Andere neteligheden. De werkplaatscriticus ontwikkelt geen kritisch doordachte terminologie. Hij drukt zich volstrekt ad hoc uit, maakt desnoods gebruik van cryptisch bargoens dat zijn huisgenoten misschien wel helder vinden maar dat nu niet bepaald de publieke openbaarheid dient als het in krant of tijdschrift afgedrukt staat. Strijk en zet ook is sprake van een al te veelvuldige en vlakke pennevoering, de werkplaatscriticus die het zich iets te gemakkelijk maakt - of, wellicht, een te ongerieflijke en tochtige werkplaats bezit - loopt het risico in een pover soort literaire journalistiek te vervallen.

Iets tot staving en ter adstructie van het bovenstaande lijkt gewenst. Wat presteerde de geïnstitutionaliseerde kritiek met betrekking tot de naoorlogse poëtische actiegroep die geboekt werd als de Beweging van Vijftig? Het mag bekend verondersteld worden dat ze aanvankelijk volledig onthand stond, zowel tegenover het levensgevoel waar de Vijftigers uitdrukking aan gaven als tegenover hun poëtische vormentaal.

Er werden wat schimpscheuten gelanceerd, wat twijfels uitgesproken en daarna stokten de stemmen al. Uiteraard maakten de pleitbezorgers van het nieuwe met graagte gebruik van de aarzeling en de onkunde van de ‘tegenstanders’ om hun stem te verheffen. Wanneer de werkplaatscritici van Vijftig echter naar het gevecht en naar de geur van kruit verlangd hebben moet hen al snel een gevoel van teleurstelling hebben bekropen. Ervan afgezien of ze over veel en droog kruit beschikten, - er viel geen gevecht van enige betekenis te leveren. Het poëtisch veld werd zonder slag of stoot door Vijftig en zijn begeleiders bezet. Gezwind hingen zij die niet eens werkelijke tegenstanders geweest waren hun huik naar de wind, tot in de praktijk van het poëtische toe, *et le combat cessa faute de combattants*, maar in een wat andere zin dan door Corneille bedoeld.

Aangezien men hier ongelukkigerwijs doordeweeks en 's zondags de mening pleegt te huldigen

dat hij die ergens de meeste ‘affiniteit’ mee heeft er dus met het grootste gezag over vermag te spreken, werd de kritische vaandeldrager der Vijftigers, Rodenko, binnen zeer korte tijd als de diepst borende en ideeënrijkste vaderlandse poëzietheoreticus beschouwd. Vrijwel ongemoeid kon de - zoals altijd ook nu enigermate overspannen - kritiek uit de werkplaats de hele kritische bedding in beslag nemen. De Beweging van Vijftig hoefde geen moment tiranniek te worden, waar zij langs stroomde sloten de laagstaande en willoze overige wateren zich vanzelf aan.

De kritiek die Vijftig te beurt viel was dus van het eerste begin af (en is nog steeds, daar ze van universiteit tot arenlezer werd overgenomen en voortgeplant) geen andere dan de uit de Vijftiger koker zelf voortvloeiende. Waar een werkelijk gezaghebbende kritiek bestaat hoeft dit niet onbevredigend te zijn. Maar die kritiek bestond niet. Zo sloot de vicieuze cirkel van de wederzijdse bekrachtiging zich.

Als dat punt bereikt is houdt een kritiek, wanneer er geen scherpe correctie plaatsvindt, in wezen op kritiek te zijn en gaat ze, of ze nu nog detailaanmerkingen durft te maken op het eigene of niet, op bewieroking lijken. Geen kritiek immers lastiger dan zelfkritiek. Wie zichzelf spiegelt spiegelt zich nog altijd zacht. Rodenko, begiftigd met een bovenmiddelmatic ontwikkelde hang naar orfische en andere mysteriën, mag als de pontifex gelden die het ijverigst en meeslependst met de wierookpot zwaaide.

Uit de dampen rees het met de oude kleren van

Augustus' echtgenote behangen beeld op van Vijftig. Zo zag de Beweging zichzelf, zo wilde ze gezien worden en zo ziet het gros van de critici haar nog steeds, officieel althans. Want niemand heeft tot dusver enig serieus blasfemisch gebaar gemaakt in de richting van het beeld. Nog steeds is - het recht naar het hart van het Vijftiger organisme tastende artikel van Vasalis, *Naar aanleiding van Atonaal*, vormt een uitzondering - de Beweging van de Vijftigers kritisch ongetoetst gebleven. Nog steeds doen over Vijftig de door zijn voorgangers uitgevonden en verspreide slogans en statements de ronde.

Om een belangrijk punt aan te roeren. Vijftig legde grote nadruk op een oorspronkelijkheid van het maniëristische soort dat noodzakelijk tot grove overdrijvingen en overspannenheden leidt. Nog steeds dient onderzocht hoe het nu eigenlijk met de Vijftiger oorspronkelijkheid gesteld was. De kans is groot dat ordentelijk onderzoek zou uitwijzen dat Vijftig, dat zich graag internationaal georiënteerd noemde, juist internationaal gezien van een zeer geringe oorspronkelijkheidsgraad blijk gaf.

Het ziet ernaar uit dat de Vijftigers enkele recepten uit de keuken van het internationale modernisme van tussen de wereldoorlogen - speciaal de recepten van het surrealisme - eenvoudig op de manier van geestdriftige amateur-koks zonder meer overnamen. In hoeverre de koek die op die manier gebakken wordt als oorspronkelijke eigen creatie mag aangemerkt worden staat te bezien. Werd misschien heel de tijd door mensen als de in experi-

mentele kringen voor aftands versleten Bloem een veel minder spectaculaire maar in de ware zin des woords oorspronkelijker en eetbaarder koek geserveerd? Mogelijk, maar de kritiek heeft zich op dit stuk nooit tot ondubbelzinnige en gefundeerde uitspraken laten verleiden.

De fabel (ik ga ervan uit dat het dat bij nader onderzoek zou blijken) van de originaliteit der Vijftigers is het hardnekkigst en pertinentst met betrekking tot hun centrale figuur. Kritische vergelijking zou ras tot de conclusie kunnen nopen dat Lucebert diep beïnvloed is door en dat hij in de gedaante waarin men hem kent ondenkbaar zou zijn zonder de poëzie van Hans Arp. Dit moge de verdienste van de dichter-schilder naar men wil verkleinen of niet verkleinen, het minimaliseert die van zijn over superoriginaliteit oerende critici, bij wie je zelfs de Archipoeta en Sappho maar niet de naam Arp in dit verband tegenkomt.

Wat daarentegen wel af en toe gepostuleerd wordt is dat Lucebert invloed van Hölderlin zou ondergaan hebben. Daaruit blijkt òf dat men niet weet wat beïnvloeding is, òf dat men nooit een regel van de duitser onder ogen gehad heeft. Alleen al intellectueel is een dichter van de reikwijdte van Lucebert eenvoudig niet in staat invloed van iemand als Hölderlin in zich op te nemen. Hij heeft er zich dan ook, ooit, toe beperkt een brokje oppervlaktemelodie van Hölderlin op zijn takkebos na te spelen. De kritiek die het *wat* van die zeer lichte alhoewel donker doende muziek naspeurde, zou mis-

schien op de algehele oppervlakkigheid, het voornamelijk decoratieve gebaar van Lucebert stuiten, en vanuit dat perspectief misschien kans zien de hele groep zoals hij zich destijds manifesteerde aan een adequate taxatie te onderwerpen. Vermoedelijk zou die niet al te ingrijpend afwijken van het aren-, werkplaats- en academiervrije oordeel dat de dichteres Vasalis in 1952 (in het maart-aprilnummer van *Libertinage*) al gaf.

Dit zijn geen Adams die onbevangen opnieuw beginnen. Nee, allopen zij in hun hemd of zonder, onder hun huid zijn zij volledig aangekleed, zelfs gepantserd. Mijn bezwaar is, dat ze niet irrationeel genoeg zijn, als ze dat nou met alle geweld willen zijn. Hun verzen lijken op Rorschachtests, waar men merk waardige dingen aan kan beleven evenals aan meeuwenuitwerpselen tegen het vensterglas. Maar meer curieus dan interessant. Dan vind ik de gedichten van Dèr Mouwen Vestdijk, ofschoon ik ze niet voorechte dichters houd, nog interessanter, omdat ik een juist opgevangen gedachte meer waardeer, dan een onjuist opgevangen gevoel, - een mariage à raison nog meer dan een valse liefde, - ik hoef dat niet nader toe te lichten.

Wierook verwaait, het gewaad van Livia rafelt, een verstandige en onafhankelijke stem blijft soms doorklinken.

Wat zijn nu de eerste eisen waaraan een serieuze kritiek dient te voldoen? Ik geef de punten waarvan de ontbrekendheid het meest en het pijnlijkst in het oog springt.

1. De criticus moet *een eigen standpunt* hebben. Ik bedoel daarmee niet het *ik vind* en het *volgens mij* van de meningen maar in de letterlijke zin van het woord de plaats waar hij en waar niemand dan hij staat. Anders gezegd, hij moet als criticus, en daarachter als mens, zijn identiteit verwezenlijkt hebben. Standpunt impliceert zelfstandigheid, onafhankelijkheid. Het is voorwaarde voor kennisname en begrip van andermans standpunt; het scheidt de mogelijkheid daartoe. Standpunt is steunpunt. Standpunt en steunpunt zijn: de grond onder de voeten, de aarde die iemands geaardheid bepaalt.

Menno ter Braak - onder veel meer een alleszins redelijk poëziecriticus - had een standpunt. Hij gaf daar op een voor niemand mis te verstane manier in de loop van jaren uiting aan en trok er, toen naar hij meende dat standpunt hem het leven onmogelijk ging maken, de laatste conclusie uit die een mens kan trekken. Men hoeft die conclusie niet als de enig juiste te zien om het standpunt van Ter Braak als het standpunt van een man van allure te erkennen. Een criticus als K. Fens, nog een naam, heeft nooit zo'n standpunt gehad. Heel de tijd slaagde hij erin rooms-katholiek te zijn en daar niemand

ooit iets van te laten merken bij zijn kritische arbeid. Tegenwoordig merk je (ik ben geen lezer van *De Tijd* en *de Volkskrant*) vermoedelijk voortdurend dat hij rooms-katholiek is maar schrijft hij dan ook denkkelijk nooit meer over literatuur. Zo'n in schijn 'objectief' criticus is, als criticus, standpuntloos. Want godsgeloof vormt in de kritische sfeer geen standpunt, zoals ook Fens blijkens zijn verhullende strategie maar al te goed wist. *Hoe zou iemand verborgen kunnen blijven* -.

2. De criticus moet een voor zijn taak toereikende *filosofische achtergrond en vorming* bezitten, weten waarop hij zich in laatste instantie beroept. Op de uitspraak van Ernst Bloch, die de kleinste cirkel beschrijft, *Wie man weiss, sind die Menschen durch die Arbeit geschaffen worden, sie haben sich durch ihre Arbeit selber geschaffen* (*Zwischenwelten in der Philosophie*, Frankfurt am Main 1977, inleiding, blz. 9) of op de grootste cirkel, waarbinnen dat aan bod komt wat Bloch door zijn verabsolutering afkapt en waarde mens erkent dat hij met vulkanen en de mier niet in eigen handvaardigheid en intelligentie maar in het voor hem onbevattelijke, dat hem omvat, zijn oorsprong vindt.

3. De criticus moet beschikken over een *emotionele en geestelijke responsiviteit* van een ruim en volgroeid type, over levenservaring, een gevormde smaak, ontvankelijkheid voor indrukken van zowel binnen als buiten de poëzie. Hij dient ervan doordrongen te zijn dat de poëzie noch begint met de woorden op de pagina noch daarmee uitgeput

raakt. Hij moet kunnen sympathiseren, een scherp gehoor hebben voor tonen zelfs als ze aan de grens van het hoorbare liggen. Hij is geen vogel maar moet zich kunnen voorstellen hoe vliegen en zweven aanvoelt. Een grein fantasie, als het zou kunnen...

4. Nodig is een *grondige kennis van* niet alleen *de nederlandse literatuur* maar ook en nog meer, omdat ze omvattender zijn naar breedte en diepgang dan de onze, *van de omringende buitenlandse literaturen*; besef van het in de loop van veel tijd gewordene van die literaturen; historisch perspectief; hij moet in staat zijn èn de loupe èn de verrekijker te hanteren en niet, als hij *La Tentation de Saint Antoine* leest, tot de slotsom hoeven komen dat hij niets van bv. de geschiedenis van het dogma in de christelijke godsdienst afweet, om vervolgens de conclusie te trekken dat die ook niet meer de moeite van de bestudering waard is.

5. Onmisbaar is, heus, *een meer dan doorsnee intelligentie*, zich toespitsend in het besef dat men, als men een oordeel velt, een werk begrepen moet hebben; dat het daarin gedachte in de kritische reflexie erop doordacht en meegedacht, meeopgenomen, moet zijn wil de reflexie meer hout snijden dan een oppervlakteschilfer. Het besef dat men, waar het in het werk gedachte niet vanuit een hoger standpunt begrepen en geordend wordt, terugvalt tot een begripsniveau dat - als het om werk van waarde gaat - onherroepelijk lager ligt dan dat van dat werk, - omtrent hetwelk in dat geval niets gebo-

den wordt dan een (positieve of negatieve) *opinie*. Het besef, bij de criticus, dat hij niet de rol van, opiniërend, opinie-onderzoeker dient te vertolken, dat gedachten en gedichten hun belang niet ontleen aan mode, trend en in zwang zijn, maar aan hun geldigheid, waaraan een formeel en een inhoudelijk aspect te onderscheiden valt. Tot onder éénnoemberbrenging van die beide aspecten moet de criticus capabel wezen.

6. De criticus moet *autoriteit* bezitten. Beter nog zou hier zijn de romeinse *auctoritas*, waarin *waarborg*, *garantie*, *geldigheid*, *geloofwaardigheid* doorklinken. De pijlers waarop die kritische auctoritas steunt: volstrekte integriteit, moed, plus alle vijf de voorafgaande punten.

Dat was het verlanglijstje. Voor wie mocht denken dat de verlangens opgeschroefd zijn, dat die kritiek niet bestaat of niet meer haalbaar is (zaken genoeg die daar inderdaad op wijzen. Welke intelligente personen, die niet zelf schrijvers zijn, houden zich in Nederland nog in het kritische vlak met de letteren bezig?) drie namen van buitenlandse tijdgenoten-critici. Maurice Blanchot, Randall Jarrell, Walter Muschg - alle drie praktikanten maar noch werkplaatscritici noch methode-afhankelijken of arenlezers: critici, met de vanzelfsprekende ongedwongen en nooit dwingerige stembuiging waarin gezaghebbendheid zich manifesteert.

Zolang wij zo'n kritiek niet bezitten staat *niet* vast wat de nieuwe nederlandse poëzie, van de Vijftigers en van daarna, naar de kwaliteit en de ge-

richtheid ervan, precies omvat, wat centraal staat en wat epifenomeen is. Die kritiek, een sensibel nadenken van wat voor-gedacht en voor-geschreven werd, ontbreekt ten enen male. Zelfs de fundering van het gebouw ontbreekt.

Woestijn, schemering, waarin je hier en daar onder een afdakje op een zandhoop de stem van een kemelsharen dichter wat hoort roepen. De dag breekt weer eens aan. Straks het drogbeeld van gisteren opnieuw, in een andere vermomming.

O bonheur! bonheur!

Notities over wat er is en wat ontbreekt

I

Denken kann man sich alles Mögliche, auch Nichtseiendes; erkennen aber kann man nur, was 'ist'.

Nicolai Hartmann, *Zur Grundlegung der Ontologie*

Laat - anders dan in de ordeningswijs van de paleontologie, de geologie en de archeologie, maar niet in strijd daarmee - het onderste boven komen.

Toen ik acht jaar was, met keitjes gooide en me over de hardheidsgraad van de wereld verwonderde, vertelde mijn vader me, terwijl we met de handen onder ons hoofd in de wei lagen, een verhaal dat hem verteld was door zijn vader, die het weer uit de mond van de zijne gehoord had.

Het was een oud verhaal, zei hij. Ouder dan de pyramiden van de farao's. Het oudste. Alle andere verhalen gingen op dat verhaal terug. En het was waar. Geen sprookje. Het begon niet met 'er was eens'.

Er is, zei hij, een gebergte dat alles omsluit, een bergwereld hoger en oneindiger en ontoegankelijker dan de Himalaya en waarvan de toppen niet gezien kunnen worden. Zo ver zijn ze, zo hoog, zo met glinsterende sneeuw bedekt, zo met wolken ge-

sluierd.

Aan de wal van dat gebergte geen ontkomen voor stervelingen. Geen expeditie heeft het bereikt, geen verrekijker het in zicht gekregen, terwijl het toch aan alle kanten om ons heen ligt. Iedere weg, als men rechtdoor loopt, leidt erheen maar nooit is iemand op het ontzagwekkend steenmassief gestoten.

Dat weet je ook, ons land is vlak; haast nergens een heuvel te bekennen. En toch zijn wij bergbewoners, want de vlakte waarop wij onze huizen gebouwd hebben hoort ook bij het gebergte. De bodem van onze vlakte bestaat uit maar een dunne laag zand, een dunne laag aarde. Stof van gesteente. Daaronder bevindt zich het gebergte. Dat is ons fundament.

De grond waarop we liggen en lopen, gebergte. Het omvat alles, het is het verste en het draagt ons. Het stelt ons bloot aan onbereisbare afstanden en het is vlakbij. Het blijft zonder reactie op onze vraag en ons aanbod maar staat ons dit toe, dat wij het nadenken. Dat is het voornaamste.

De wind die waait binnen de omslotenheid van onze vlakte noemen we tijd. Binnen de omslotenheid is alles aan verandering, aan onherroepelijke vergruizing onderhevig. Maar het gebergte is onveranderlijk. Alle dingen zijn erin gegrondvest, maar het gebergte is gegrondvest in zichzelf. Alle dingen erkennen het, maar het gebergte erkent en bevestigt zichzelf.

Wij komen voort uit het gebergte, wij zijn erin opgenomen vanaf onze geboorte en wij blijven erin,

want als we sterven neemt het gebergte ons in zich terug, het verbergt ons zoals het zichzelf versluiert.

Over dat gebergte bestaan honderd opvattingen, honderd pijlen die neerbuigen naar de grond voor ze hun doel bereiken. Je zult later zelfs mensen tegenkomen die het bestaan van het gebergte loochenen, die zich op de talloze expedities beroepen die het niet gevonden hebben, mensen die het haten omdat het hen - die zich reuzen wanen - verdwerft, of die hun schouders ophalen en zeggen dat er niets groeit, dat het volstrekt onvruchtbaar is, ijlste lucht.

Maar kijk om je heen. We zijn in het gebergte, ook op de vlakte. Dit zoete gele is koolzaad, dat lichtere groen gerst en dat donkerdere tarwe. Alles groeit hier en daarbuiten is niets. Dat kan niet begrepen worden. De geest van een mens kan het gebergte niet omvatten. Het gebergte, de geest van het gebergte, omvat de mens. Dat moet hij aanvaarden. Hij kan het afwijzen maar dat verandert nergens wat aan. Ook dan wordt hij door de grond waarop hij staat, door het gebergte, gedragen.

En knoop dit in je oren. Alle verhalen gaan over het gebergte. Alle verhalen gaan daarop terug. Er is eigenlijk maar één verhaal, één verhaaltraditie: het verhaal van het gebergte. En de woorden van dat verhaal heb ik niet verzonnen en mijn vader en diens vader en diens vader hebben ze ook niet verzonnen. Er hoefde niets verzonnen te worden, er viel niets te verzinnen. Het verhaal en de woorden van het verhaal waren er steeds al. Ze zijn ouder

dan mensenheugenis, zo oud als het gebergte zelf en ze vertellen van het gebergte. Ze zijn zelf van het gebergte, ze betekenen het. En wij zijn van het gebergte; dat vertellen de woorden ons waarin het gebergte zichzelf vertelt.

Ik heb dat vertelsel onthouden. Daardoor verbaasde ik me later niet toen ik de spreuk van Herakleitos las: *Eén-Allen* en toen ik elders wegwijzers vond naar wat werd aangegeven als *ein einziges Gebirg*. Ik kon erkennen dat dat gebergte waar was.

Het staat te bezien in hoever het algemeen als waarheid ervaren wordt.

In tegenstelling tot wat bijna iedereen meent is deze tijd een sterk subjectieve. Onze denk- en leefsfeer wordt bepaald door een overbeklemtoning van visies, die zich aan geen zelfkritiek wensen te onderwerpen. De belangrijkste want invloedrijkste van deze visies zijn de door het moderne wetenschappelijke denken ontwikkelde. Ze berusten op het gebruik dat gemaakt wordt van de methode. De methode, in zijn huidige gedaante, werd ontwikkeld door Descartes. Grondslag van de methode: de uitspraak *cogito, ergo sum*.

Die uitspraak is een bewuste vereenvoudiging. Hij benadert de kristalachtigheid van een wiskunstige formule. De formule ontkent al wat buiten het ik en het geheime geknaag van de onzekerheid die

binnen het ik ligt, niet; hij laat ze enkel buiten beschouwing. Hij baseert zich er niet op*. Hij baseert zich op het ik, de *res cogitans*, en creëert zo een tegenover, een gescheidenheid. De wereld is voortaan verdeeld in subjecten en objecten.

Die verdeling, in de subjectiviteit van het *cogito* gegeven, heeft het uitgangspunt geschapen van waaruit de moderne wetenschap haar opmars kon beginnen. Ten grondslag aan de moderne wetenschap, die naar iedereen weet uitsluitend streeft naar het objectieve, ligt dus een subjectief beginsel. Dit beginsel kan de wetenschap, als wetenschap, niet ter discussie stellen.

Ze kan, waar ze denkt, zich niet permitteren het mee te denken. Ze zou daarmee immers haar eigen bestaan op het spel zetten, haar eigen fundamentele bestaansrecht in twijfel moeten trekken. Zover gaat ze niet. En zo krijgen we te maken met het volharden in en verabsoluteren van een opinie, van opinies.

De wetenschappelijke opinie is methodisch, ze vormt consistente gehelen, haar interne opbouw verloopt logisch, ze bezit geldigheid. Maar dat waaraan ze, naar haar oorsprong, gerelateerd is is het subjectieve, het zichzelf stellende subject. Daarom is en blijft ze wezenlijk een opinie.

Van twee korte rechte lijnen, vlak naast elkaar getekend, die miniem divergeren, valt de divergentie niet op. Ze lijken evenwijdig. Maak allebei de

* Eén artificiële onzekerheid resteert: de methodische twijfel.

lijnen honderd meter lang en de, van meet af, gegeven afwijking blijkt kolossaal. Zo is het met de wetenschappelijke opinie gesteld. Haar beginafwijking, die aanvankelijk niet eens als afwijking aandeed, wordt gaandeweg groter. Wat begint als opinie wordt een steeds subjectievere opinie, met een steeds grotere schijn van objectiviteit. Zo'n opinie wordt dus steeds minder weerlegbaar. Men moet daar, terwijl de opinie voorwaarts wil, steeds verder voor terug: naar haar geboorteplaats.

Met de opkomst van het subjectieve en het groeiend prestige van de wetenschap begon de eliminatie van wat er al meer als de concurrent bij uitstek ging uitzien, het gebergte, maar als absolutum (God) door mensen sedert eeuwen misduid en vermomd. Voor het subjectieve, dat zich op zichzelf als enig richtsnoer beroept, was dat goddelijk absolutum een volmaakt onhanteerbaar gegeven, waarmee het niets anders wist aan te vangen dan het eerst in zijn traditionele gegevenheid buiten beschouwing laten en het daarna in die gegevenheid ontkennen.

Het subjectieve kan en wil namelijk niet begrepen zijn door, of in, iets dat buiten zich ligt. Het weigert het ongedeelde. Het wil zichzelf, in zijn veren gedeeldheid. Het wil de werkelijkheid niet. Het wil de realiteit. Dat wil zeggen, het beeld dat het zich van die realiteit ontwerpt, - een realiteit die het vervolgens in vele sectoren verder verbrokkelt en opdeelt. Het wil niet gegrepen worden of gegrepen zijn. Het wil grijpen. Het verafschuwt de onteigening en eigent zich daarom (tegenaanval waar

nooit een aanval aan voorafging) toe wat het grijpen kan. Zo brengt het dat, met scherp psychologisch inzicht, tot uitdrukking: *L'apparition d'autrui dans le monde correspond donc à un glissement figé de tout l'univers, à une décentralisation du monde qui mine par en dessous la centralisation que j'opère dans le même temps.* (Sartre, *L'être et le néant*, Paris 1943, blz. 312)

Maar men (be-)grijpt in de sfeer van het subjectieve wat men zelf is, wat men in zich heeft. Men legt aan de werkelijkheid het beeld op dat men ervan in zich draagt. Dat inwendige beeld blijft ongetoetst, want de mens is zichzelf het enige richtsnoer. Dat kan alle dingen meten, alleen niet zichzelf.

Het subjectieve, zich uitend in het geopinieerd zijn, meent daartoe wel in staat te wezen. Het verheft zich zo tot absolute norm. Het kent zich de attributen en bevoegdheden van het verdwenen bovenaardse absolutum toe. Het postuleert, via een uiterste aan subjectivering, zichzelf als absolutum op aarde, zonder dat het dit zelfs maar bevroedt. Want dit psychologisch, sociologisch, logicistisch of anderszins geopinieerd zijn - dat alle 'filosofie', of iets scherper gezegd, alle 'metafysica', alle 'ontologie' haat - meent van het spookbeeld van het absolute allang geleden en definitief afstand gedaan te hebben. Het geopinieerd zijn vergist zich.

Het spook van het absolute heeft geen afstand gedaan van de geopinieerden. Ze denken dat het, doordat ze het niet meer denken, niet meer bestaat. Ze misdenken zich en door dit misdenken keert wat

ze door de voordeur naar buiten werkten langs de achterdeur alweer terug.

Voor de toegespitste vorm van dit misdenken, deze buiten de baarmoeder gegroeide baby, die het uiterste stadium van het westers subjectivisme markeert, is een naam, waarvan niet voor de aardigheid gezegd is dat hij zijn hernieuwde absolute, metafysische aanspraken scherp tot uitdrukking brengt. Hij luidt ideo-logie.

In de sfeer van de ideologie vindt men de in het misdenken verstgevorderden, een intelligentsia die die naam niet ten onrechte draagt. Hun misdenken vertoont een totaal nieuwe scherpste, die de gedachte wekt aan een voor hen tot *lumen naturale* geworden kunstlicht in operatiekamers.

Kan de subjectivering en de daarmee onlosmakelijk verbonden verabsolutering ervan nog verder gaan? Is het denkbaar dat de mens die zich misdenkt ertoe komt zijn wezen op te heffen, de laatste stap in zichzelf te doen en in zijn eigen holte te verdwijnen?

Het is, voor een heel ander denken, volstrekt denkbaar. Deze laatste operatie is zelfs waarschijnlijk in de loop van vele eeuwen voorbereid. De tekenen dat de *homo sapiens* aanstalten maakt tot de sprong zijn talrijk genoeg.

En daarna? Dan valt hij, terug op het gebergte.

Onze tijd beleeft de comeback van het absolute in twee gedaanten van zijn absolute, als politieke en als industrieel-technologische ideologie, die niet alleen ten nauwste samenhangen maar verschijningsvormen van een en hetzelfde zijn. Zij zijn de molens waar alles doorheen moet om gemalen te worden.

Steun- en startpunt van deze twee-enige ideologie: het haar door het moderne wetenschappelijke denken sinds Descartes geleverde beginsel van de systematische beheersbaarheid (en van de noodzaak tot beheersing) van alle dingen, met inbegrip van de mens. Dat denkbeeld maakte het totalitaire machtsstreven van onze eeuw en maakt ongetwijfeld ook dat van de eerstvolgende eeuwen vrij. Comparaties, op zich beslist niet uit den boze, kunnen hier beter vermeden worden. Aangezien dit machtsstreven er kwalitatief radicaal van verschilt mag het geen ogenblik gelijkgesteld aan het machtsstreven en de expansiedrang van bijvoorbeeld het Romeinse rijk.

De Romeinen onderwierpen nl. louter een omringende wereld, die tevoren niet aan hen onderworpen was. Bij hen was slechts sprake van horizontale gebieds- en gezagsuitbreiding. De totalitaire macht onderwerpt haar eigen wereld, die al onderworpen is, nogmaals. Haar streven is planetair, verticaal, op totale doordringing gericht.

Wanneer deze macht eenmaal aan de macht ge-

komen is, waarin zij haar enige legitimiteit zoekt, en vindt, verdraagt ze geen enkele mededinger naast zich. De wetenschap zelf, die haar zich van haar mogelijkheden bewust maakte, wordt door haar aan banden gelegd of desnoods afgedankt en vervangen door een andere, geïdeologiseerde, die zich als haar willige handlangster en uitvoerster van haar raadsbesluiten gedraagt.

Beheersbaarheid van alle dingen, met inbegrip van de mens. Is de mens dan een ding? Hij was het niet. Hij was het subject. Maar op het moment dat het subject, door subjecten, als volstrekt beheersbaar gedefinieerd wordt en waarop zijn volstrekte overheersing begint, degradeert het inderdaad tot een soort ding, tot een bewegende lededop die niet meer het vermogen bezit zichzelf te besturen maar die gestuurd wordt. Het wezen dat subject was wordt tot object.

Over deze uitgeholde, tot object verlaagde mens, dit willoos instrument, wordt naar goeddunken door de ideologie beschikt. Het wordt al naar het haar uitkomt geschoven en gebruikt. Als het niet voldoende hanteerbaar blijkt wordt het geëlimineerd. Als het hier overcompleteet is wordt het daar ingezet. De massale planmatig volvoerde uitroeiingen en overplaatsingen van bevolkingen en rassen zoals we ze kennen uit een zeer nabij verleden spreken voor zich.

Het belangrijkste aan dit object: dat het tot productie en tot reproductie van zichzelf in staat is. Wat vroeger geboorte heette wordt bijdrage aan het

arbeidsproces. Wanneer er in de samenlevingscel die men als gezin betitelt frequent genoeg geboren wordt heeft dit premies, eervolle vermeldingen en tenvoorbeeldstelling aan de rest van het produktieleger tot gevolg. Wat vroeger leven genoemd werd wordt produceren - van gedachtenschablonen, gebruiksvoorwerpen of wat dan ook. Wat vroeger als dood werd aangeduid wordt eveneens in de produktiekringloop opgenomen. De lijken in de verdelgungskampen uit de tweede wereldoorlog haalde men het waardevolle goud uit de mond, hun lichaamsvet werd verwerkt tot zeep, met hun haar werden matrassen gevuld, hun skeletten werden vermalen tot beendermeel, hun as bleek bruikbaar als kunstmest.

Men heeft dikwijls en niet ten onrechte gezegd dat de welvaart en het hoge ontwikkelingspeil van de cultuur van Grieken en Romeinen voor een groot deel dreef op het feit dat ze er een tweederangsvolk van slaven op nahielden. In de sfeer van de totalitaire politieke ideologie komt geen slavernij voor. De slavernij was afgeschaft toen de totalitaire aera begon. Er hoefde, in die zin, niemand bevrijd te worden. Wat er gebeurde, ofschoon het met de term bevrijding werd aangeduid, was iets anders. Men werd collectief ontledigd van zichzelf.

Het door het subjectivisme met alle macht, met volstrekte soevereiniteit en algehele autonomie beklede subject blijkt niet alleen uit te vallen als minder dan een vrije, het blijkt minder te zijn dan een slaaf, minder dan een lijfeigene. Het is gereduceerd

tot zijn waarde als ding, tot een automaat, een goedkope te allen tijde vervangbare schakel in de keten van het produktiesysteem, in een kleine handige machine met een ingeslagen nummer in plaats van een eigen naam.

Alle macht die het subject veroverde en voor zich opeiste blijkt dat subject, nagenoeg op het moment van de verovering, afgenomen te worden door de gierige Idee die zich in het subjectivisme verborgen gehouden had. Zelfs het subject-zijn van het subject wordt daardoor opgeslorpt. Het houdt niets over dan de huls die zijn inwendige leegte bedekt.

De verstgevorderden, die hierboven even ter sprake kwamen, bleken reeds aan het begin van deze eeuw inderdaad de verstgevorderden te zijn. Zij, die noch politici noch filosofen waren in de gangbare zin des woords, beschikten over een scherp besef van wat zich aandiende. Hun inzicht maakt, ondanks dat het niet ongememoreerd gebleven is, de indruk nog steeds niet naar waarde geschat te zijn.

Het waren de italiaanse futuristen die met de trefzekerheid van de empathie - zij hadden immers met hun voorvader Marino 'het verbijsterende' op het oog - doorstootten naar dat wat nog niemand gepeild had: de wezensverbondenheid, de identiciteit van de totalitaire en de technologische ideologie. Het kan niet ontkend worden dat de politieke en artistieke conclusies die deze va-banque spelende frivolisten daaruit trokken even logisch waren als leerrijk voor wat betreft de aantrekkingskracht

die de ideologie van het begin af aan uitoefende op mensen die allerm minst robotten waren maar enkel naar de tijd van de robotten verlangden.

Het achttiende-eeuwse Rationalisme voerde strijd om het subject boven het object, het negentiende-eeuwse Positivisme om het object boven het subject. In onze tijd gaat de strijd om de heerschappij van het machinale principe boven het betekenisarm geworden menselijke beginsel. Deze strijd dient geen ander doel dan de absolute aanspraken van een ideologie welke de mens zelfs al niet meer beschouwt als het *animal rationale* maar enkel als een voorwerp, dat zich zijn voorwerpelijkheden moet realiseren en 'ermee leven'.

De mens is niet langer het unicum, de plaats waar geest en stof aan het licht treden doordat ze er zich van zichzelf bewust worden. Hij blijkt niet, zoals Thomas nog meende, redelijk. Vrijwel het enige wat hem van het dier onderscheidt is zijn arbeid.

Wie man weiss, sind die Menschen durch die Arbeit geschaffen worden, aldus Bloch, en hij laat daar om elk misverstand uit te sluiten meteen op volgen: *sie haben sich durch ihre Arbeit selber geschaffen*. De lijn die van Herakleitos over de Romeinse humanitas en over Thomas hierheen loopt is duidelijk. De mens is nu alleen nog het arbeidende dier. Dat planetair verbreide, onverschillige, op gezette tij-

den arbeidende en op gezette tijden rustende dier staat dicht bij de machine, ten opzichte waarvan het bij zichzelf steeds meer verwantschap ontdekt.

De mens maakte zich tot mens door zijn arbeid. Hij heeft zijn menszijn aan zijn arbeid te danken; als hij nooit gewerkt had was hij nooit mens geworden. De arbeidsfactor is bepalend. Hij heeft die, als biologische twijfelaar, niet gemeen met het dier maar wel met de machine. De arbeidsprestatie, van zowel de mens als de machine, kan gemeten worden. De meting beslist over zijn waarde. Hij beslist zelfs over iets waar verder geen gebruiksmogelijkheid voor is, over zijn werkelijkheid, dat wil zeggen over zijn waarheid. *Wirklich ist, was sich messen lässt*, zei Max Planck kort en bondig, en Comte, bij monde van Malraux: *La vérité, c'est ce qui est vérifiable*. De mens heeft geen andere waarheid, geen andere werkelijkheid meer dan zijn arbeidsprestatie. Hij wordt verwisselbaar met de machine, wiens mindere in arbeidskracht en efficiëntie hij bovendien blijkt.

Aan dit getechnologiseerde uitspansel, dat met de verdringing van het echte uitspansel een begin gemaakt heeft, zijn de leidsterren berekenbaarheid, voorspelbaarheid, maakbaarheid. Die vinden, los van de mens, hun doel steeds meer in zichzelf. Alles moet berekend worden, ook waar de berekening nergens toe bruikbaar is. Immers, op een dag kan hij bruikbaar blijken. Alles wat berekend is bestaat. Wat niet berekend is zal nog berekend worden en als het onberekenbaar mocht blijken, welnu, dan

bestaat het niet. Het onberekenbare, het gebergte, bestaat dus niet.

Omdat al wat werkelijk is zich gedraagt volgens de wetten van de voorspelbaarheid kan men al wat werkelijk is te weten komen: door het te voorspellen. De voorspellingen blijken zelfs betrouwbaar want enkel het onvoorspelbare, dat voor deze denkwijz een louter niets is, werd buiten beschouwing gelaten. Alles wordt gemaakt en is maakbaar want enkel het onmaakbare, het ons voorgegevene, dat niet als zodanig erkend wordt en dus nihil is, werd buiten beschouwing gelaten.

De mens is altijd een maker geweest. En toch is deze mens geen maker meer in de zin waarin hij voorheen een *homo faber* was. Hij is een constructeur. Wat hij maakt, naar schaal en opzet: constructies, montages, assemblages, op zichzelf betrokken uitbreidbare samenvoegingen, stapelingen van losse delen die hun ongelijksoortigheid niet kunnen en willen verbergen, die duidelijk demonstreren dat de dimensie van de relationaliteit eraan ontbreekt. Er is immers geen omgeving meer waarin deze zich zou kunnen ontplooien. Er is niet eens meer dat onuitputtelijke dat vroeger ruimte genoemd werd. Er is alleen nog zinloze uitgestrektheid, uitgebreidheid.

Terwijl alle afstanden overwonnen werden en de wereld gevuld raakte met constructies, van de wolkenkrabber tot het vliegtuig en de vliegtuighangar, werd alleen de leegte gerealiseerd die bij het opmaken van het bestek niet ingecalculeerd was. Hij was

al niet meeberekend toen Descartes het denken dat kleine uiterst effectief gebleken steunpunt verschaft met de eenvoudige formule *cogito, sum*. De niet meeberekende en niet meegedachte leegte komt nu zijn rechten opeisen. Hij keert terug op de manier van al het verdrongene, met verdubbelde kracht.

De absolute leegheid die dat buiten beschouwing gelatene over hem uitstort confronteert de mens met zijn anonimiteit, zijn onpersoonlijkheid, die hem op het koele geheimzinnige moeiteloze bestaan van de machine attendeert. Hij begint te begrijpen dat hij niet is die hij meende te zijn, dat er een onteigening heeft plaatsgevonden, dat hij zoals ik het onlangs treffend geformuleerd vond *is nagebootst van de machine*, en dat hij geen geniale nabootsing is. Dat weet nog niet iedereen, al heeft Lamettrie, die de herleiding wenste, al in 1747 in *L'Homme machine* onze diepste impulsen en strevingen aangetoond met het grootste gemak herleidbaar te zijn tot reproduceerbare processen, tot stuurbare mechanismen, zonder enige andere betekenis dan hun doelmatigheid in het arbeidsproces.

De maakbaarheid is niet maar een 'technisch principe' dat verder met niets verband houdt. Het is een idee, onderdeel van de ideologie. De machine demonstreert ons dat de kernbegrippen waarop we ons in een voorbij tijdperk steeds weer beriepen, liefde en vrijheid, slechts vlaggen zijn die geen enkele lading dekken. Dat is toch allemaal onzin, kan men hierop verkiesen te zeggen. Maar wat betekenen op het moment dat alles maakbaar blijkt het

vermogen tot liefde en de drang tot vrijheid nog, die ons altijd onze meest onvervreembare eigenheid leken te waarborgen? Voor de meesten van ons vermoedelijk niets meer.

Onder de verstgevorderden, die men bij alle intellectuele gezindten kan tegenkomen, gaan allang stemmen op die de liefde vieux jeu achten en die, zelfs bij afkoppeling van de 'liefdefactor', niet meer wensen voort te bestaan door een nooit voldoende voorspelbaar, berekenbaar nageslacht. Er wordt daar op reproductie van het individu langs kunstmatige weg aangedrongen. Voorbij het diepste subjectivisme vindt de mens, die leven noch dood wilde aanvaarden zoals ze hem gegeven werden, zijn nieuwe bestemming: de mars langs een technologische drogweg naar een zinloze onsterfelijkheid.

Men zal aan Vestdijks verlangen voldoen; er zal, zo mogelijk, gekloond worden. En van de vrijheid, die ook de slaven van duizenden jaren terug nú blijken bezeten te hebben - op het moment dat het verlies geleden is komt de omvang van het verlorene bloot - zal overblijven: te mogen of niet te mogen of te moeten klonen, naargelang van de aan de desbetreffende stamnummers toegekende waarde in het productieproces.

Het is geen gril van de mens dat hij zich spiegelt in de zwarte lak en het chroom van de machine en de oplichter Kircher, fantaisiste van machines (en in zijn soort beslist een amusante fantaisiste) herwaardeert als een voorloper van het nieuwe. Hij wil een machine zijn.

Hij zal alles wat hij wil verwezenlijken, tot zelfverzending door de ruimte als codepakket toe, maar uitsluitend ten koste van zijn wezen, dat was: zonder schaamte sterveling te zijn, zijn status van sterveling te verdragen.

II

Alles theoretische Erkennen nimmt von einer durch die Sprache schon geformten Welt seinen Ausgang: auch der Naturforscher, der Historiker, der Philosoph selbst, lebt mit den Gegenständen zunächst nur so, wie die Sprache sie ihm zuführt.

Ernst Cassirer, *Sprache und Mythos*

Ter sprake kwam het fundament, het gebergte, de allergrootste cirkel, die geen reactie vertoont op onze eventuele vragen naar zijn constitutieve zuiverheid of onzuiverheid. Ter sprake kwam ook de dunne alluviumlaag waarin wij geworteld zijn en waarop wij leven, de kleinste cirkel - die van de menselijke existentie. Ook die laat zich niet de bekentenis afpersen dat hij zuiver of onzuiver zou zijn. Ook hij bevat alles, ook daar is alles van nature diepgaand gemengd, zoals iedereen elke dag met eigen ogen en oren constateren kan.

Er moet nog iets anders ter sprake gebracht worden, iets waarover zich makkelijker spreken laat dan dat men er greep op krijgt. Misschien moet het grijpen ook worden nagelaten. Aan proberen te begrijpen ontkomen mensen echter niet.

Uit het gebergte naar het alluvium daalt een weg. Die weg is de langste. Waar zijn begin ligt weet niemand. Maar hij daalt uit duizelingwekkende hoogten neer, glinsterend als een gletsjer. Hij klimt over bergketens, zich windend, spiralend, duikelend; hij glijdt door ravijnen, snijdt zich diep als een bergrivier in in de gesteenten. Onzichtbaar water. Toch glinstert hij. Toch is hij er, zelfs als je hem niet opmerkt doordat bergwanden en wolkenvelden hem aan het oog onttrekken. Zelfs waar niemand hem ooit waargenomen heeft moet hij er zijn.

De uit de bergen komende weg splitst zich, beneden waar het aanslibsel begint, in talloos vele wegen die de vlakte doorsnijden in alle richtingen. Een netwerk van wegen wordt hij daar, waarlangs alle mensen zich bewegen, dat naar alle mensen is afgedaald en blijft afdalen en dat in de veelheid van zijn vertakkingen de ene weg blijft. Die bergweg is ons gegeven, de taal. Hij is sinds we hem begonnen te begaan niet onveranderd gebleven. Niets op de vlakte is onveranderlijk. Alles wijzigt zich daar zoals zeestromen en zandbanken ongezien en onophoudelijk zich verleggen.

De weg wijzigt zich voortdurend. Maar hij blijft de weg, de ene, en anders dan zeestromen verlegt hij zijn loop nooit zo dat zijn vroegere loop volledig ontraceerbaar wordt. Terwijl hij zich verlegt behoudt hij zich. De rechte gedeelten, de meanders en haarspeldbochten van zijn en van ons verleden blijven bewaard en in zijn spoor blijven alle oude sporen - soms zichtbaar, soms onzichtbaar - gehand-

haafd en bepalend voor wat hij op ieder nieuw moment is - de bergweg, de taalweg.

Ieder mens heeft een persoonlijk met dat van geen ander mens verwisselbaar geheugen. Geen mens zou een geheugen bezitten, personen en gebeurtenissen in gedachtenis kunnen behouden, als het oneindig veel groter en onpersoonlijker geheugen van de taal zich hem niet ter beschikking stelde, als de taal niet zelf alomvattende gedachtenis, alomvattend aandenken was. Ieder mens heeft herinneringen. In de taal liggen de herinneringen besloten van allen en aan allen die de weg begaan en onderhouden hebben. Mensen hebben vaste gewoonten, instellingen, tradities. De taal is een veel oudere dan hun oudste traditie. Een mens heeft een verleden. De taal bundelt de verledens van alle mensen, en hun heden, en verwijst hen bovendien naar waar de toekomst begint.

Taal bevat alles, van de kleinste private cirkel tot die allergrootste die de verbazing van de Pre-Socratici gaande hield. Hij heeft van de mensen hun angst opgenomen, hun liefde, hun verloren veldslagen, hun licht en hun rokerigheid, hun stilzwijgen, hun gestoethaspel, het onbezoedeldste en het vuilste. En hij geeft hun die terug, altijd opnieuw. Taal bevat alles wat ze weten, hebben en zijn. Taal bevat tijd. Van onheuglijk lang geleden komt de taal tot ons uit het gebergte, boodschapt hij ons het gebergte.

Maar ook omgekeerd. Wij komen ook tot de taal. Wij kunnen de taalweg, de bergweg, teruggaan,

naar boven. Dat is zoiets als op het woord van de taal antwoord geven, zoiets als in overeenstemming zijn met de taal. We kunnen langs de taalweg naar boven klimmen. De meesten van ons komen niet zo heel hoog. Iedereen kan hoog genoeg komen om een windloze beschutte plek te bereiken die zoveel uitzicht biedt dat hij met de hand boven de ogen ziet, ik ben nog nergens, nog lang vloeien de wegen niet samen in de ene weg. En iedereen kan hoog genoeg geraken om die verzamelplaats te vermoeden althans: daar waar de samenvloeiing, de vereniging begint van al wat één is en waar de weg - breed, onverzettelijk, gebundeld - zich perspectivisch vertekend in het eerste onderste steenmassief terugtrekt.

We spreken over het gebergte, over het vlaktealluvium, over de stand van de zon boven de blauwe gestremde melk van de gletsjer daarginds, over onszelf. Maar wie spreekt er nu eigenlijk? Van wie zijn de woorden die we in de mond nemen, waar komen ze vandaan? Niet een ervan is van ons. Van al de woorden die een zo welbespraakt man als Demosthenes in de mond nam, zoals hij het daarvoor met kiezelstenen deed, was er niet een van hem. Ieder woord werd, net als die kiezelstenen aan het strand, door hem opgeraapt - op de weg, langs de weg. Dat wisten de Grieken. Dat onthielden ze, zó dat voor de nieuw-griek Seféris al dat onthoudene, onvergetene, tot een kwelling werd. Maar het bleef, onvergetelijk.

Er moet daarom onderscheid gemaakt. Ik ben als ik praat niet de enige die praat. Er is er een die al

spreekt voordat ik mijn mond opgedaan heb en die nog spreekt als ik hem alweer gesloten heb, zonder wie ik geen woord zou kunnen uitbrengen - de taal. Taal is het openbare, dat wat iedereen op de lippen bestorven ligt, en het onuitsprekelijke, het diepst geheim. Taal is niet alleen de weg. De weg is maar een beeld, de taal bevat alle beelden maar is zelf geen beeld. Hij is ons element. Daarom kon Hamann in zijn metakritiek op Kant staande houden dat de hoogste, de finale zuivering of kritiek van de rede, te weten de zuivering van de taal, onuitvoerbaar is. Want, aldus Hamann, taal is *organon* en *criterium* van die rede.

Hij is het water. Wij zijn de vissen. Het water draagt ons, het omvat ons, het glijdt ononderbroken door onze kieuwen, of we zwemmen of stilliggen. We zijn erin, altijd. En dat begrijpen we niet. Het hoeft ook niet begrepen. De analyse van water zou van geen vis een betere zwemmer maken. De vis kent het water. Het is het eerste waarmee hij kennismaakt. Het kost hem de grootste moeite dat tot zich te laten doordringen, dat het gewoonste zo ongewoon is. Daar is een sprong uit het water toe vereist, een zweven in een leegte dat hem maar bij ogenblikken lukt en draaglijk voor hem blijft. En meteen na de sprong valt hij, duikt hij alweer terug in zijn element, waarbuiten voor hem zo totaal geen leven bestaat dat hij dat element vergeet, zich over de onhandigheid en de belemmering die het water vormt beklagt terwijl hij erin drijft.

Het water is maar een beeld, de taal bevat alle

beelden maar is zelf geen beeld. Wij spreken maar het is de taal die spreekt. Geen echo's, geen reflecties, geen vergissing. De taal volgt onze woorden niet, hij gaat aan ze vooraf. Hij is oneindig vroeger en later. Hij staat zijn woorden enkel toe met het door ons gezegde samen te vallen. Hij maakt al onze woorden tot antwoorden.

Dat doet hem tot wie doorgedrongen is dat het altijd de taal is die hem voorspreekt, soms luisteren. Hij verstomt niet bij dat luisteren, dat staat de taal hem niet toe. Hij wordt enkel stil. Hij luistert. Niets, wind in de boomkruinen. Hij verdenkt zich van doofheid. Soms meent hij wat te horen.

Die Sprache selbst ist die Sprache.

Der logisch geschutte, alles durchrechnende und darum meist hochfahrende Verstand nennt diesen Satz eine nichtssagende Tautologie. Zweimal nur das Gleiche sagen: Sprache ist Sprache, wie soll dies uns weiterbringen? vervolgt Heidegger, en hij besluit: *Wir möchten jedoch nicht weiterkommen. Wir möchten nur erst einmal eigens dorthin gelangen, wo wir uns schon aufhalten.* (Die Sprache. In: *Unterwegs zur Sprache*, Pfullingen 1975, blz. 12.)

Dat lijkt, voor wie er zich de tijd toe wil gunnen, de moeite van het overdenken waard. Wat willen we eigenlijk. Verder komen, steeds maar weer verder, zelfs als we het risico lopen er onderweg onszelf

bij te verliezen en voorbij te streven en misschien het niets te bereiken, of daar aankomen waar we ons in wezen al bevinden *and know the place for the first time* zoals T.S. Eliot het formuleert in *Little Gidding*? Onze tijd heeft zijn keus gemaakt. Hij is niet van plan op de ingeslagen weg terug te keren. Alles wat die weg kruist, wat zich op het vrije veld beroept, tot het vrije veld behoort, wenst te behoren, moet wijken. Heidegger? In het heersend intellectueel milieu wordt volstaan met de vermoedelijk origineelste* denker van onze eeuw ongelezen te minachten en verdacht te maken. De asfaltweg dient gebaad en zij die hun denkkracht in dienst gesteld hebben van dat project noemen een uitspraak als *die Sprache selbst ist die Sprache*, als ze hem niet volmaakt ignoreren, inderdaad op z'n hoogst een nietszeggende tautologie. Projectontwikkelaars huldigen een heel andere opvatting over taal.

Hun filosofen en linguïsten staan gereed om die met klem van argumenten te ondersteunen en te staven. Voor hen is taal in de bovengeschetste zin, als het al een weg is, een uiterst slecht begaanbare en inefficiënte, een kronkelig geitepad vol stekels en kuilen, waarop geen levend wezen behalve misschien een geit en zijn achterlijke herder goed uit de voeten komt. Dat paadje staat geen enkel tempo toe. Het leidt niet in een rechte logische lijn van het ene verkeersknooppunt naar het andere maar

* Dat woord wijst twee richtingen uit.

scharrelt maar wat rond, een en al omweg, en verbindt niet meer dan het ene steenachtige veld met het andere.

Voor deze onderzoekers is taal niet een weg en nog veel minder de weg bij uitstek. Voor hen is taal een medium. Voor hen bestaat hij uit materiaal, dat ze analyseren op zijn structuren en bestanddelen, waar ze dwarsdoorsnedes en modellen - naar het model van de asfaltweg - van vervaardigen, om altijd weer tot de slotsom te komen dat hij geen enkel geheim bevat, geen enkele onaantoonbaarheid. Geheimen laten zich ook niet aantonen. Ze hebben de goede geheimzinnige gewoonte te vervluchtigen zodra iemand er zijn vingers naar uitsteekt.

Taal, zo opgevat, is tijdloos, een mechaniek. Hij geeft niet meer prijs dan de formele structuren waarop hij afgetast wordt. Hij geeft inhoudelijk niet meer te verstaan dan de semantiek waartoe hij wordt ingeperkt. Jaren geleden had ik een taalleraar die zelfs alle semantiek een ouderwetse duivelsuitvinding vond en er niets van wilde horen, die zijn leerlingen verbood op zijn colleges het begrip ter sprake te brengen. Voor hem was taal louter en alleen een formeel categorieënstelsel, een meccanodoos, vol te sorteren onderdelen waarvan herkomst noch zin ertoe deed. Die man, die over de hartstocht van een godsdienstijveraar beschikte, was een extreem geval. Maar is de structuralistische zaak waarvan hij het pleit bezorgde dat minder? En zijn het zulke ijveraars niet waaraan de verste tendenties van de betreffende eredienst kenbaar worden?

Voor de projectontwikkelaars is taal een middel, een instrument. Hij heeft geen geldigheid in zichzelf. Hij spreekt niet van wat boven onze individuele denkwijzen en onze persoonlijke ervaring uitgaat (zouden we, zonder de taal, zelfs maar een individuele denkwijzen en persoonlijke ervaring bezitten?). Hij vertelt ons niet van het gebergte. Gebergte? Volslagen fantasterij. Het is de taal niet die spreekt, die ons toespreekt en ons zo in staat stelt iets terug te zeggen. Wij zijn het die spreken. Wij zijn de sprekers. Het woord is aan ons.

Waar ons het woord niet gegeven wordt, daar nemen we het simpelweg. Dat kan. De taal laat dat toe, ook daartoe stelt hij ons in staat, dat we hem in de mond nemen ongeacht hemzelf, geen acht slaand op hemzelf. Taal is immers ons element, wij bewegen ons daarin als de vis in het water, altijd. We vergeten dan alleen dat we de leerlingen zijn van de taal en dat we, als we iets te berde brengen voor het onze beurt is, op zijn woord geen antwoord geven maar alleen voor onze beurt praten.

De taal vergt in geen deel van ons dat we dat doen. Hij vergt wat anders. Hij eist dat we luisteren naar wat hij, gevend, te zeggen heeft en dat we hem daarop ons woord, dat is: ons antwoord, teruggeven. We horen daarvoor de tijd te nemen. De taal zelf, die alle tijd heeft, geeft ons daar te allen tijde ruimschoots de gelegenheid toe.

Wie niet luistert maar meteen zelf begint te spreken treedt niet buiten het domein van de taal. Hij spreekt. Zijn spreken beantwoordt evenwel aan

niets dan aan het door hemzelf bedachte. Het is eigenmachtige spraak, privéspraak. Een van de wezenskenmerken van de privéspreker is dat hij - die immers alleen zelf spreekt, meent te spreken, in z'n eentje - de taal beschouwt als slechts een medium.

Dat 'medium taal' kent vele verschillende toepassingen. Het wordt gebruikt in de wetenschap, voorzover men zich daar niet van de symbolische wetenschapstalen bedient, die het scherp doen uitkomen in zijn ontoereikendheid en verwardheid. Het wordt gebruikt in de politiek, waar men het zo goed beheerst dat er zich vrijwel het tegenovergestelde mee laat betekenen van het gezegde en waar het zo vervaagt dat er elk propagandarookgordijn mee valt op te trekken. Het wordt gebruikt in de reclame in engere zin zowel als in het kranten-, radioen televisiebedrijf die het aanwenden als het verpakkingsmateriaal van onze dagelijkse en onafgebroken opiniëring.

In de wetenschap, in de politiek, in de reclame, in het maatschappelijk leven, is taal een gebruiksvoorwerp, het gebruiksvoorwerp bij uitnemendheid, iets wat niets kost, wat zich elke geweldpleging laat welgevallen en altijd ter beschikking staat. Is dat bij de specifiek belanghebbende taalgebruikers die taalkunstenaars zijn anders?

Wanneer we die literatoren uitsluiten die aan de vervluchtiging van de taal zoals hij door politici en tekstschrijvers beoefend wordt hun bijdrage leveren, komen we tot de conclusie dat de taalkunstenaar van deze tijd er omtrent taal een notie op na-

houdt die haaks staat op de notie van taal als middel tot ieder doel.

Voor de taalkunstenaar is de taal bepaald geen boterwikkeltje. De taal, geeft hij steeds weer met nadruk te verstaan, vormt zijn materiaal, dat een waarde op zich vertegenwoordigt, omdat het het gedicht dat hij maken wil toestaat gemaakt te worden. Natuurlijk is een zeker materieel aspect dat voor een dichter de woorden bezitten onmiskenbaar. Maar het ziet er niet naar uit dat hij daarop doelt als hij de taal materiaal noemt. Het vermoeden is gewettigd dat hij doelt op iets heel anders.

Hij wenst de taal niet te *horen* als toe-spraak, die hij, de dichter, met zijn woorden beantwoordt. Hij wenst hem te *zien*. En hij ziet hem zoals beeldende kunstenaars hun materiaal zien, als grondstof. Een opmerkelijk staaltje van subjectiviteit. Taal valt moeilijk te kwalificeren als iets stoffelijks, als een opticum. Taal hoor je. Dat zal deze taalkunstenaars niet onbekend in de oren klinken. Ze zullen er dan ook, vanuit hun oogpunt begrijpelijk, niet naar luisteren. Waar niet geluisterd wordt valt zelden of nooit iets te verstaan.

Zij willen het onzichtbare zien. Taal is niet zichtbaar, ofschoon hij in letters valt af te beelden. Het gedrukte gedicht is het gedicht niet. Het gedicht is elders. Dat weten ze, maar hun streven is erop gericht het zich anders *voor te stellen*. Ze stellen alles in het werk om het gedicht, als een visueel fenomeen, te *zien*, om de taal, als een visueel fenomeen, te *beschouwen*.

Taal is geen ‘fenomeen’. Taal is nog minder een ‘visueel fenomeen’. Hij is geen boetseerlei of marmer, met een ten aanzien van het kunstwerk vrijwel indifferente voorgeschiedenis. Taal is een vertelling, taal is hèt vertelsel. Taal bevat tijd. Tijd is vluchtig. Alles vervluchtigt in onze tijd. Ook de taal dreigt te vervluchtigen. Deze taalkunstenaars bespeuren het gevaar daarvan en trachten - bewust, onbewust - tegenwicht te geven.

Ze zijn aanhangers van het zware, van het massieve, het volgegote volume. Hun denken is niet musisch, ze schuwen het musische dat voor hen al te zeer met het vluchtige overeenkomt. Hun denken is picturaal. Maar ze zijn geen schilders of beeldhouwers. Ze zijn taalkunstenaars. Taal is geen materiaal dat zich laat verdichten, mengen, in elkaar persen, naar believen vormen en vervormen*. Ze menen van wel, maar ze vergissen zich zoals ze zich doorlopend vergissen met betrekking tot hun etymologie van het woord *dichten* zelf, dat ondanks het feit dat ze het denken, niets met condenseren te maken heeft**. Achter het latijnse *dictare* gaat een ander oorspronkelijker werkwoord schuil, *dehton*. *Dehton* betekent: tevoorschijn brengen, huldigend in het licht stellen. Wat? Dat wat

* Wat de nog verdergevorderden, de absolute aanhangers van het constructiedogma betreft, taal verdraagt de constructie net zo min als een wolkenlucht of een boom. In het verlengde van de idee van de totale maakbaarheid ligt slechts de realiteit van de volmaakte onleesbaarheid.

** Zie bv. Ezra Pound, A Visiting Card. In: *Selected Prose 1909-1965*, London 1973, biz. 297: DICHTEN = CONDENSARE Kapitalen van Pound.

door de taal al in het licht gesteld en tot schijnen gebracht was maar door hem nog in reserve gehouden werd.

Enerzijds de taal als louter medium dus, anderzijds als louter materiaal. Twee zeer verschillende benaderingen, twee totaal verschillende gebruikswijzen van taal, maar allebei gebruikswijzen, allebei eigenmachtig, *met elkaar correlerende delen* van één in het geforceerd subjectieve wortelende gezindheid, die - gezien het stadium waarin de gezindheid zich bevindt - al eerder als ideologie werd aangeduid. Dat de materialistische opvatting een splinter is van dat groter geheel valt ook nog op een wat simpeler manier te beargumenteren.

Materiaal impliceert beheersbaarheid, beheersbaarheid beheersing. Beheerst de materialistische, constructivistische dichter zijn materiaal dan naar believen? Dat zou zich moeten uiten in de kwantiteit van zijn produktie. Is die bij de integere materialist groter dan bij vroegere, afwachtender, luisterensgereder dichters? Nee. Ook de materialist blijft geheel en al aangewezen op intuïties, op perioden waarin gedichten als vanzelf ontstaan en andere waarin er geen woord in beweging wil komen. De beheersbaarheid, de beheersing (plus het daarvan afgeleide) blijkt, opnieuw, *een idee*, die aangeeft tot welk denkkader hij behoort.

De politicus en de reclameschrijver laten de taal met een gerust hart het niveau van de wezenloosheid naderen en overschrijden. De logicist wantrouwt de taal die wij spreken, en die hijzelf spreekt,

na al zijn rekensommen nòg om de onberekenbaarheid ervan en verfoeit hem om de er nog altijd in meesprekende ‘ritualistische’, ‘half dierlijke’, ‘tribale’ oorsprong. Hij ziet al onze dwaalleren belichaamd in de taal en bouwt voort aan dat legpuzzle-onderdeel van de nieuwe metafysica dat als metataal te boek staat.

De materialistische dichter, die materialistische dichter die zich nog verzet, heeft van de weg tot werkelijk en fundamenteel verzet afstand gedaan. Hij heeft van de taal zelf afstand gedaan, er enkel - uit een dwang waarvan hijzelf misschien de oorzaken niet eens bevroedt - het materiaal van overgehouden. Dat is hem, als dichter, genoeg. Voor wat hij daarnaast aan dràng tot verzet in zich voelt staat het hem open om toe te treden tot bijvoorbeeld een politieke partij.

Op dat punt bevinden we ons. Hier de holheid van het politieke en technologische gepraat, daar Carnap, de Wittgenstein van de *Tractatus logicophilosophicus* plus de Russell van *The Philosophy of Logical Atomism* met hun aanhang, en daarnaast de taalkunstenaars, materialisten van naam als Joyce en Pound, over wie is opgemerkt dat *Joyce had no higher regard for the Cantos than Pound had for Finnegans Wake - which is an amusement to those of us who hold neither of the marvelous monstrosities in high regard* (George P. Elliott, Poet of Many Voices. In: *Ezra Pound*, edited by J.P. Sullivan, Harmondsworth 1970, biz. 271. Zie ook biz. 343, ibidem.)

Stapeleffect van het subjectivisme. Aan het creatief subjectivisme van de *Cantos* en van *Finnegans Wake* voegen de makers hun kritisch subjectivisme toe en Elliotts vrijblijvende uitnodiging tot leedvermaak draagt hier weer het zijne toe bij. Daar ligt de kern van het subjectivisme, van het geopinieerd zijn, - dat het zijn kring groter maakt of kleiner, of enorm groot, of verbazingwekkend klein, maar dat het altijd subjectivisme blijft en dat het, ook als het op scepsis en volmaakte gedetacheerdheid aanspraak maakt, nog altijd in een kring om zijn eigen holte heentolt.

De taalgebruikers, van de schmierende politicus tot de futurologant en de materialistische dichter, hebben geluk. Bij iedere stap die ze doen draagt de taal hen. De taal verdraagt hen allen, en dat evenzeer tot genoegen van bijvoorbeeld de politicus als tot - al dan niet voorgewend - ongenoegen van bijvoorbeeld de futurologiserende fantast: er zijn onder die neo-babylonicen, die ons het eind van het verbale cultuurtijdperk in het vooruitzicht stellen, mensen die over dat eind bij voorbaat enthousiast kunnen worden, wie deze uitblussing wenselijk voorkomt en die daarop aandringen.

Ook zij maken ons dat kenbaar langs de weg van de taal, niet via dat wat zij zich daarna of daarnaast

dromen. Het fantaseren van wegen kost dikwijls geen moeite. Te gaan valt er tot dusver alleen op die ene weg, die geen fantasie is maar werkelijkheid, waarlangs wij de werkelijkheid, van gebergte tot kiezelsteentje, bereiken en waarlangs de werkelijkheid ons bereikt.

Die weg is voorwaarde voor alles wat er gezegd en beweerd wordt. Het is alleen de weg die ons toestaat ons tegen de weg te verzetten. Het is de weg die ons op het denkbeeld brengt andere wegen te ontwerpen, hetzij mogelijke hetzij onmogelijke. Het is de weg die ons al lang geleden op dat idee gebracht heeft. Bijvoorbeeld toen dat begon wat we gewoon zijn als de westerse beeldende kunst en de westerse muziek aan te duiden.

Het is evident dat deze twee talen nooit tot de idiomatische bloei hadden kunnen geraken waartoe ze kwamen, wanneer componisten en plastische kunstenaars daarbij niet voortdurend het beeld van *de taal* voor de geest gestaan had, wanneer die niet als parameter en als voorraadkamer van ideeën had kunnen fungeren en wanneer ze niet, iedere dag opnieuw, in die taal met elkaar van gedachten hadden kunnen wisselen omtrent de richtlijnen voor en de noodzaken van de woordloze talen die muziek en plastische kunst zijn.

Om maar iets te noemen. De emancipatie van de westerse muziek had nooit kans van slagen gehad wanneer niet eeuwenlang fel en behoedzaam gedisputeerd was over die muziek. Wanneer de Kerk, als instituut dat het woord en de zuiverheid daarvan

beheerde, niet haar eisen met betrekking tot spirituele en emotionele expressie, zuiverheid en subtiliteit van melodie geformuleerd had, wanneer de dienst des woords niet centraal gestaan had in de liturgie. Er zijn in dit verband concilies aan te wijzen waarvan de waarde die de daar genomen besluiten hadden ten aanzien van de muziek niet onderdoet voor de invloed die andere beslissingen hadden op de ontwikkelingsgang van de theologie.

In alle fasen van de westerse kunst komt men op musisch zowel als beeldend terrein de bevruchtende, voedende inwerking van het woord, van de taal tegen. Steeds wanneer men musisch of picturaal in beweging wilde komen was er een impuls nodig vanuit de taal, en een teruggreep op de taal. Daarin werden de problemen waarmee men worstelde helder gesteld. Daaruit kwamen ze trouwens voort en van daaruit tastte men, vaak geruggesteund door de suggesties van niet-vakmensen, naar een eerste theoretische en praktische oplossing ervan.

Muziek en beeldende kunst deden hun winst met deze controle en steun vanuit de taal. Ze lieten zich door de taal, de moedertaal, gezeggen. De componist zo goed als de schilder wisten dat die hun vrijheid, de autonomie van hun kunst, allerminst beknotten. Iedere autonomie werd immers begrepen als een relatieve autonomie, die in de taal haar prototype vond. Het denkbeeld van de absolute autonomie kwam pas laat op en werd pas in de praktijk van de kunsten verwerkelijkt in de eerste decennia van de twintigste eeuw.

Ook dit denkbeeld, zoals alle denkbeelden, kwam tot ontplooiing binnen het taalterritorium. Het werd tot ontplooiing gebracht door taalgebruikers, - componisten, beeldende kunstenaars, schrijvers. Zij waren het die de totdantoe intact gebleven relatie met de taalweg opgaven en probeerden volmaakt nieuwe wegen te gaan.

De componist en de schilder leken hierbij een zeer grote voorsprong te hebben op de taalkunstenaar. Zij beschikten over nu tot absoluut verklaarde gegevens, over tot absoluut verklaard materiaal. De taalkunstenaar, de dichter, bleef aangewezen op de oude voertaal, die hem aan alle kanten zijn oude eisen stelde, waaraan hij, de dichter, hoe hij ook rebelleerde, niet wist te ontkomen dan op straffe van opgave van alle verstaanbaarheid en relationaliteit.

Dat was de tol die betaald diende te worden wilde hij het hooggenoteerde absolutum realiseren in zijn gedicht. Sommigen betaalden die tol metterdaad en vielen terug tot beneden het talige. De meesten echter verwijderden zich minder ver, lieten zich in wezen - ondanks hun eigenmachtigheden - nog steeds leiden door de taal, waarbinnen ze hun privédialect tot ontwikkeling brachten. Zij ontsnapten niet aan de eigenmachtigheid, aan de eigenzinnigheid van de taal, die groter bleek dan de hunne.

De zee draagt rivieren in zich die als golfstromen bekend staan, waarvan temperatuur, stuwingsnelheid, flora en fauna sterk afwijken van die van het omringende water. Die rivieren hebben een zekere zelfstandigheid. Men geeft ze namen. Maar ze blij-

ven behoren tot de zee. De zee draagt ze. Zonder de zee zouden ze ondenkbaar zijn. Het geluk van de taalkunstenaar met als richtpunt de algehele ontvoogding, was het geluk van de golfstromen.

Ten detrimente van de beeldende kunstenaar en de componist, nadat ze de navelstreng die hen verbond met de moedertaal als communicatieve en hun kunst dragende grond hadden doorgesneden, bleek dat ze bij iedere beweging een luchtledig om zich heen vonden. Ze hadden, in tegenstelling tot de dichter, ook tot de vrij vergevorderde dichter, de absolute ruimte, de ruimte van het absolute betreden. In die ruimte is het voor stervelingen, taligen, moeizaam ademen en wandelen.

Wanneer men, zij het in het negatieve, aan iets wil getoetst zien hoe allesbeheersend de rol is die de taal speelt in ons bestaan, kan men zich misschien het beste wenden tot de beeldende kunst en de muziek van onze tijd, die hun relatie met de taal opgaven, die zelf talen werden, of probeerden en proberen te worden, daarbij - dat was onvermijdelijk - bovendien de relatie tot het eigen, in de menselijke communicatieve moedertaal verankerde verleden op het spel zettend; die dat verleden zelfs blijkens theorie en praktijk van vele van hun vertegenwoordigers integraal verwierpen*. Dit, voor wat de muziek aangaat, inclusief basisbestanddelen als

* *En verwerpen. Als men iets verwerpt mag men althans geacht worden het te kennen. Hier wordt uit de losse hand verworpen terwijl men over geen enkele zakelijke of diepere kennis beschikt.*

het uit de menselijke stem voortvloeiende melodische element.

Daar, waar de taalsfeer geheel verlaten wordt, staan we aan de grens van ons opnamevermogen en aan de grens van het menselijke als zodanig. Verderop heersen de elektronica en de symmetrieën van 'Pythagoras' of 'Plato'. Daar speelt alles zich af op gigantische, haast op kosmische schaal, in een ruimte die voor het menselijk gevoel (wat anders zou de doorslag moeten geven?) onder noch boven meer kent, omtrek noch centrum, dag noch nacht. Ter illustratie een korte karakteristiek (ontleend aan *The Larousse Encyclopedia of Music*. Repr. London 1974, biz. 532) van een compositie van John Cage, *HPSCHD* geheten:

The fruit of two years work with Lejaren Hiller in the computer studios at Illinois University, it uses seven harpsichords, 52 tape machines, 59 amplifiers and speakers together with 40 movie films and 6,400 slides connected with the theme of manned space flight. At its first performance on May 16, 1969, it lasted five hours and was given before an audience of 8,000 people.

Cage kan het, misschien, ook niet helpen. Deze tirannieke* bereiken vallen alleen te benaderen via het getalmatige, niet meer via de taal. Deze fungeert alleen nog als bindmiddel voor de getallen. En hetzelfde geldt voor de absolutismen die de schil-

* *Reeds Nietzsche had het over die moderne Kunst als eine Kunst zu tyrannisieren en gewaagde in die context van de combinatie van Logik, Masse and Brutalität - zie Der Wille zur Mack. No 827.*

derkunst uit deze eeuw, van Kandinsky tot en met Ellsworth Kelly, te zien geeft. Slechts nog enkelingen zijn, anno 1978, aan déze zijde van de grens gebleven en slagen in de verwerking van wat John Russell in zijn commentaar op Bacon *the great single pictures* noemt. Zó sterk blijkt de zuigkracht van wat voorbij de grens ligt en zó gemakkelijk laat zich gaan in die richting: voor een beeldende kunst en een muziek dan die niet meer vastgeklonken zijn aan de zwaartekracht van de moedertaal.

Een stap terug naar de taal, de moedertaal. Ieder woord van die taal betekent iets. De betekenis ligt vast. Hij is voor wijziging en variatie vatbaar, zoals ook hetgene waarop hij betrekking heeft dat is. De betekenis kan niet afgeschaft worden. Taal is vorm. Taal is ook inhoud. Als de woorden de dingen waarnaar ze verwijzen niet meer zouden willen betekenen, maar dat is ondenkbaar, zou er geen sprake meer zijn van taal. Taal betekent iets, hij be-tekent alles. *Hij betekent ons en het gebergte*. Met muziek en beeldende kunst is het, zij het dat ze hun eigensoortigheid bezitten, in wezen niet anders gesteld. Zolang ze tenminste hun betrekking tot de mens, die de maat van alle dingen is (en zelf op zijn beurt gemeten wordt) niet verliezen. In de taalsfeer kan die betrekking niet verloren gaan.

De beeldende kunst en de muziek hebben hem afgestoten. Daarmee verandert daar alles van betekenis. Of liever, het *verliest* de betekenis die het had en weigert zich een nieuwe te verwerven, althans een nieuwe die een intelligibele lading transpor-

teert. Dat is de reden waarom wat in de beeldende kunst en in de muziek hedentendage *vorm* genoemd wordt doorgaans niets anders is dan een holle enorme huls. Dat is ook de reden waarom wat men daar *inhoud* heet meestal niets be-tekent dan het beetje lucht binnenin de huls.

Deze ballastloos en ijl geworden talen, die hun anker loswierpen, begonnen te zweven. Ze zweven steeds hoger, steeds dieper, steeds geometrischer, technischer en abstracter. Het voor die regionen geproduceerde heeft de basis van het menselijke allang verlaten en is niet van plan daarheen terug te keren. Het contact dat onderhouden wordt met de grond gebeurt draadloos. De produkten, interplanetair onderweg. Hun makers, nog aan de aarde geketend maar interplanetair bezig met nieuwe ontwerpen, volgende series van nog sneller, nog onzichtbaarder, nog onhoorbaarder, nog supersonischer machines.

Voor hen, de niet per toeval (wel per abuis) zich op Plato's Ideeënleer beroepende totalitaire technologen van deze kunst, zijn 'hier' en 'daar' allang gescheiden. Zijzelf staan nog 'aan deze zijde'. Wat ze fabriceren bevindt zich allang 'aan gene', indien er tenminste geen bedrog gepleegd wordt. Maar is niet alles in essentie bedrog en zelfbedrog in deze kosmos? Wie kan hier garanties geven voor het inderdaad functioneren van het onzichtbare, het geruisloos tikkende of zoemende daarginder, op een paar lichtjaren van ons vandaan? Zeker, daar laat zich blijkbaar nog steeds 'gaan', er laat zich

echter niets meer na-gaan. Hebben de constructeurs van deze kunst zelf wel enige waarborg voor wat betreft de uiteindelijke bedoelingen van het zich 'daarginds' bevindende, door hen gestuurde, wanneer dat aan hun controle zou gaan ontsnappen? Of is het daar al aan ontsnapt, op het moment dat de expeditie begon?

Hoe verhoudt deze kunstenaar, deze technicus, zich tot zijn bevreemdende produkten? Koel, objectief, als een ingenieur, verklaart hij met gedecideerdheid. Maar vergist hij zich niet, zoals de man die nog droomt dat de machines nooit de macht van ons kunnen overnemen? In de gewichtloos geworden geautonimiseerde kunsten hebben ze de macht al overgenomen van de kunstenaar. Hij weet dit. Hij weet, ofschoon hij zich hun maker noemt, dat hij allang *als een object* tegenover de door hem gelanceerde objecten staat, die hij nooit goed kan zien, nooit goed kan horen, die vier of vijf dimensies meer hebben dan het door hem verworpene maar die die ene specifieke dimensie van het menselijke, van het relationele, ten enen male missen.

Hij kan zonder die dimensie. Zijn dampkring is het gedachtelijk-interstellair. Zijn kunst, stelt hij met klem, wortelt in een Idee, die zijn waarde niet in hem vindt als maker, maar die zijn waarde aan zichzelf ontleent. Die, tenebreuze, Idee is absoluut. Zijn strategie, de imperatief. Daarvoor moet de mens zich buigen en de kunstenaar zich ontledigen. Niet hij beveelt. De opdracht komt van de andere kant. De opdracht luidt: overheveling van de men-

selijke substantie op de objecten, totdat de volkomen leegheid bereikt is en het ogenblik aanbreekt dat de maker in zijn eigen niets verdwijnen kan.

Cage had gelijk toen hij als thema voor zijn muzikale raket de bemande ruimtevlucht koos. Zijn muziek en de ruimtecapsule beogen hetzelfde. Ze zijn beide, ondanks hun materialistische achtergrond, naar hun diepere oorsprong *ideeel*. Ze zijn, net als de metataal en het 'neo-plastisch' of 'fundamentalistisch' schilderij, gebaseerd op die Ene Idee, die zetelt boven de mens. En die, behendig teruggrijpend op het oude woord *techné*, kunst en techniek als in een handomdraai weet te verenigen en aan zich dienstbaar te maken.

De mens, de *homo creator* die de mens is, zal die beslaglegging te boven komen, maar wanneer en hoe zal hij er dan aan toe zijn?

III

In the sphere of serious conviction ... relativism is not an option open to us at all.

Ernest Gellner, *Legitimation of Belief*

... one never is advised (except by those who have an axe to grind - disreputable pushers of values, religious or political fanatics, mere rhetoricians) to see the capacity to believe as itself an intellectual virtue. ...to doubt is taken as the supreme achievement of thought. The burden of proof is thus always placed on assent: to say, 'I will believe unless I am given a reason to doubt' is self-evidently absurd.

Wayne C. Booth, *Modern Dogma and the Rhetoric of Assent*

Een paar regels wit, maar die een sprong vergen die men ondernemen of weigeren kan. De sprong uit het subjectivisme in het oorspronkelijke en eigene.

Het gebergte is ver. Het is niet de interstellaire ruimte maar we kunnen er evenmin bij, met ons verstand noch anderszins. We zouden nog eerder bij de interstellaire ruimte kunnen, waarop ons ver-

langen zich gericht heeft. Van de interstellaire ruimte weet de taal weinig. Maar het gebergte wordt ons verteld door de taal. Taal - men denke aan het engelse *tale*, het duitse *Erzählung* - is het vertelde, het vertelsel. Daarin verhuld komt het gebergte tot ons.

De vlakte, de dunne laag vruchtbare donkere grond, is dichtbij, te dichtbij voor ons gevoel dikwijls. Erboven welft zich de dampkring, gevuld met lucht. Daarin en nergens anders valt voor ons adem te halen. Daar staan onze hoogovens, onze industriële complexen en voorraadschuren. Het graan groeit er en de groente waarmee we in onze levensbehoeften voorzien. Ons vee graast er. We hebben er de centrales gebouwd die door dunne draden en pijpen ons de energie toevoeren nodig voor onze verwarming en verlichting. We bouwen er, onberaden, temidden van een wirwar van wegen en steden de kernreactors die ons die energie zullen leveren in de toekomst. Want de steenkool, het gas en de olie die onder onze voeten lagen opgeslagen bleken niet onuitputtelijk en wij zijn dat, in onze eisen, wel. We ontwerpen er de vliegtuigen, auto's en schepen die ons in de kortst mogelijke tijdsspanne van de ene plaats naar de andere brengen. We leggen er onze stuwdammen en bruggen aan. Het rookt er.

In die sfeer voltrekt onze existentie zich. Dat is, hoewel de dieren bij ons wonen, niet de existentie van de dieren. Het dier heeft geen weet van verleden, heden of toekomst. Het dier kent geen tijd en geen taal, het spreekt noch zwijgt. Het dier is gee

machine, zoals Descartes meende. Het dier is evenmin een sterveling, het is niet sterfelijk. Het is ook niet eeuwig, het gaat dood. Alleen de mensen zijn stervelingen, doordat ze in staat zijn de dood als dood tegemoet te treden en onder ogen te zien. Dat is hun grootste vermogen, hun bijzonderste gave, dat ze hun tijdelijkheid, hun tijdgebondenheid beseffen. Daarom noemt de taal hen bij hun juiste naam, *stervelingen, sterfelijk*.

Hun dood, die hun uiterste mogelijkheid ontsluit, confronteert hen met de grens die aan hun bestaan gesteld is. Alle woorden impliceren tijd, voor de dood zijn geen woorden. De dood betekent: niets, een afgewend gezicht, afwezigheid. Hij, de onwezenlijkste die het meest wezenlijke verbergt, leert hun het werkelijke te aanvaarden, zelfs het werkelijke dat het onvermijdelijke heet. En hij leert hun het onwerkelijke, zowel de vervluchtiging tot geesten als de verharding tot voorwerpen, van de hand te wijzen. Hij leert hun dat de realiteit en zichzelf *reëel* zijn en dat de houding die van hen geëist wordt *reëel* moet wezen. Dat is wat door het vertelsel taal, waar het spreekt van zichzelf en van de vlakte, ter sprake gebracht wordt - ons leven, onze dood, onze wedergeboorte in anderen.

We zijn waar we zijn, hier, en niet elders, niet in de lege ruimte of in het abstracte. We zijn geen drogbeelden die gedroomd worden door het fantastische. We zijn concreet. En altijd zijn we al op de verste plaats en meteen op de meest dichtbij. Altijd speelt ons bestaan zich af op de vlakte, die altijd

door het gebergte omringd en ingesloten is. *Wir möchten jedoch nicht weiterkommen. Wir möchten nur erst einmal eigens dorthin gelangen, wo wir uns schon aufhalten.* Dat is, in het hart, in het binnenste, in de betrekking waarin wij door de taal betrokken zijn.

We kunnen, loskomend uit die binding, ver gaan. Ofschoon niet te ver, niet buiten het bereik van de taal. Hij blijft ons element. Hij draagt ons, zelfs als we het niet weten, zelfs als we slapen. Dat is onze redding.

Mensen hebben hun denkbeelden over alles, ook over de taal. Ze redetwisten over hem en over de werkelijkheid die ze naar ze menen zelf ontwerpen. Hij ontwerpt die. Hij is voorontwerp van iedere werkelijkheid. Hij geeft prijs wat men van hem vraagt, hij laat zich berekenen naar zijn formele en inhoudelijke componenten, niet naar zijn wezen. Misschien zou hij, als hem daarnaar gevraagd werd, op de juiste terughoudende manier, ook iets alleenmaar géven. Maar om iets te krijgen moet men bereid zijn iets te ontvangen. Als we zouden ophouden met het tellen en berekenen van zijn som, zouden we misschien horen hoe hij, zich vertellend aan ons, ons in zijn lange nomenclatuur vernoemt.

Sommigen zeggen dat de taal een bruikbare noemer is, anderen achten hem totaal onbruikbaar. De een noemt hem vuil, de ander brandschoon. Hij is beide. Hij maakt in dezen geen onderscheid. Wij zijn het die dat maken en daarop ons voorbarig oordeel baseren. Hij bevat wijs en dwaas, krom en

recht, zuiver en onzuiver, diamant en glaswol. Hij is oeroud en altijd weer nieuw, zoals het in beweging zijnd zeewater. Hij bewaart de binding met het begin en met ons. Want taal bevat tijd, al onze tijd, altijd.

Het weet hebben daarvan verschaft ons het enige steunpunt, gegronde grond, waarop te staan valt.

*Voll Verdienst, doch dichterisch, wohnet
Der Mensch auf dieser Erde,*

schreef Hölderlin. In het woord *dichterisch* klinkt de verwijzing naar een essentiële, voor mensen zowel onontkoombare als door hen telkens opnieuw bewust te voltrekken onbeschuttheid mee. Wie die door wat voor bescherming of wat voor beveiligingsmechanisme dan ook wenst te vervangen, vergist zich even grof met betrekking tot de poëzie als hij zich met betrekking tot het leven vergist. De enige *p o e t i c a* die bestaansrecht bezit, en zijn naam waard is, vanoudsher en vandaag, is niet gefundeerd in het metafysische, in de interstellaire ruimte, in de hypertrofieën van het materiële, in het drijfzand van een tot solipsisme naderende subjectiefheid. Hij is gegrondvest in onze existentie, die door de taal bevestigd wordt, in de dubbele zin van erkend en bestendig gemaakt. Die existentie: onze creatieve traditie.

Er bestaat nog een ander beginsel dan het totalitair-

politiek of technologisch absolutisme. Dat van de mens die zich niet de door hemzelf uitgevonden lamp waant die een van origine donker universum al verder verlicht, maar die beseft dat zijn menszijn berust op het feit dat hij zelf door een Licht dat op hem valt verlicht wordt en dat het licht dat hij draagt een daarvan afgeleid licht is. Het beginsel van de mens die erkent dat hij zijn bewust zijn aan dat licht, dat hem in het licht houdt, te danken heeft en die zich in dat licht herkent en niet in de schijnwerper van de door hem geconstrueerde machine, welke slechts een verlengstuk is van zijn eigen lichamelijke en geestelijke faculteiten.

Om te ontsnappen aan de visies, aan het geopinieerd zijn - en om in te zien dat men, als men daaraan ontsnapt, niet in een van tijd en beweging afgesloten luchtledig terechtkomt maar in de open ruimte die de mens in de ware, dat is humane, relatie plaatst tot al het bestaande - is denken vereist. En niet het denken van een wetenschap die haar resultaten slechts boekt doordat ze zich van haar basis heeft afgesneden. Er is een heel andere en veel oorspronkelijker vorm van denken nodig, een vorm van denken die een nadenken is over wat voorgedacht werd, een paleontologisch denken dat durft te vertoeven op plaatsen (door vergevorderden voor verouderde gemeenplaatsen versleten) waar iedereen geweest is, om aan te komen - op een dag, misschien - op de eigen zelf ontdekte plek waar zich nu nog niemand bevindt maar waarlangs andere fossielenzoekers, spoorzoekers, straks zullen passeren.

Wordt er op die manier gedacht? Amper, naar het schijnt. Alleen in de sfeer van de verstgevorderden, van de ideologen, wordt gedacht. Over de vlakte waar wij leven rukt dat denken op als een asfalt of betonweg, een smalle straalrechte strook grond maar die aanpassing eist van het omgevende en van het hele landschap. Overal waar die weg gepasseerd is is met onze uitingsvormen, met kunst en leven hetzelfde gebeurd; ze zijn vertechniseerd, geautomatiseerd, 'vermaatschappelijkt', leeggeschud.

Daarom moet er nog verder gevorderd. We moeten trachten peilingen te verrichten voorbij de ideologie. We moeten proberen op terreinen verder dan voor haar bereikbaar, in oude op geen kaart aangegeven steengroeven waar zij niets van haar gading kan vinden, voet aan de grond te krijgen, voet aan de grond te houden. En we moeten onthouden, de grond behoort niet toe aan hen door wie hij gebetonneerd wordt. Hij behoort toe aan het gebergte. We hebben hem, zoals de paleontoloog en de laatste steppenjager weten, van het gebergte in bruikleen. Het beton zelf en de betonners behoren tot het gebergte. Dat opent ieder perspectief. De hoop is niet dood. Laten we op z'n minst hopen dat die ons blijft.

Register

In het domein van de artistieke expressie. Techniek bestaat alleen waar scheiding gemaakt wordt tussen een ik en hijzelf. Er is geen techniek.

Niet het Taoïsme. De Tao. En meteen zijn we uitgepraat.

De landkaart van de psychologie wijst vele wegen. Jij gaat jouw weggetje en dat is er maar één.

Er zijn dingen zegbaar waarvan je niet kunt aantonen dat je ze verstaan hebt. Minder bewijzen dan herinneringen.

Met Jos de Haes in een café in Brussel jaren geleden. Een paar schrijvers of intellectuelen of mensen die daarvoor doorgaan praatten dichtbij ons tafeltje over ‘liefde en dood’, ‘de diepe dingen’ zoals ze ze liefden te noemen. Tenslotte zwegen ze. De Haes keek me aan en zei met een bedroefde glimlach: ‘daar kunnen wij ons niet mee meten’.

Dezelfde avond bracht hij een paar regels van Hölderlin ter sprake waarvan de precieze tekst hem maar niet te binnen wilde schieten.

*April und Mai und Julius sind ferne,
Ich bin nichts mehr, ich lebe nicht mehr gerne.*

Hij sloeg met zijn vlakke hand zacht op het tafelblad. ‘Gebt me liggen.’ Dat klonk als ‘we zijn vrienden’ uit de mond van die magere nerveuze man die meer rozen dan gedichten gekweekt heeft.

Ter voorkoming van misverstand: over *traditie* valt *niet* te praten als aan die 2000 christelijke jaren geen recht gedaan wordt, en als men weigert te erkennen wat de drijfkracht van die jaren was. *Pondus meum amor meus; eo feror quocumque feror* (Augustinus, *Confessiones* XIII-9).

Het is de moeite waard om alleen te zijn en de alleenspraak te beproeven, al was het enkel omdat anderen nooit alleen zijn en niet eens weten dat die spraak bestaat.

Wij kunnen niets *maken* - op z'n best namaken, op z'n slechtst kapotmaken.

Poëzie, de korf klapt open en de woorden vliegen op huis aan.

Het wohltemperierte gedicht. Bouw van de strofe, organisatie der onderdelen. Bewegingspatronen, frasering. Een poëzie die controleerbaar is op dat ene na, de pit waar alles om draait.

In het gedicht lok ik de duif. Terwijl ik het schrijf strijkt hij neer op het balkon. Ik jaag die koervogel weg. Hij stoort me in mijn concentratie. Het is me namelijk om *de duif* te doen.

Er is ook in poëticis een alleszins comfortabele verwarring en een helderheid die voor wie hem bereikt groot ongemak met zich meebrengt.

De *sprong* waar Char het over heeft in zijn verzetsdagboek. Daar ligt mijn geestdrift. In die sprong, die een onbezonnen om niet te zeggen doldrieste onderneming is, leg ik al mijn ernst. Voor de rest, ik ben het met de eerste de beste voorbijganger eens dat we onszelf niet onnodig au serieux moeten nemen. Tussen die twee polen is de draad gespannen waarop ik dans.

Dat Camus, die toch geen tactische deal op het oog had, een samenspraak met het christendom wilde pleit niet bepaald voor hem. Er bestaat allang geen christendom meer, de slak is dood en verteerd. Alleen de lege kolossale schelp is overgebleven. Daar praat je niet mee, die houd je aan je oor. Dan: Augustinus, Thomas, Dante, Palestrina, Bach.

Baratynsky. *Nu een paar lezers, in de toekomst een paar.*

Adorno heeft op zijn manier gelijk, de poëzie is inmiddels onmogelijk geworden. Maar ze is. We begrijpen er niets van, we bestaan nog.

De duikerklok als oplossing. Daarin stik je ook door gebrek aan lucht, nog eerder dan in de bevuilde open lucht, naar aan te nemen valt. En wat voert een mens uit in zo'n toestel? Met wat voor gefröbel breng je daar je tijd door? Wie emigreert naar binnen is buiten verdwenen.

Voor hen die hopen op degenen die hun keus nog niet gemaakt hebben: dat hebben ze wel al en het is de subcultuur van de TROS geworden, of die van de VPRO.

Of de aanleiding nijd is of nieuwsgierigheid, zij die het vuur uittrappen zullen zich aan de sintels niet meer warmen.

De roeier schiet niet hard op maar hij ziet tenminste waar hij vandaan komt.

De jaren zestig in Nederland, en in West-Europa: een papieren zak volgeblazen met lucht en dan pats.

In onze nieuwere lyriek veel gefladder, veel vleugellamme probeersels. Geen spoor van de ongebroken traditie die bijvoorbeeld de angelsaksische wereld bezit. Telkens het aanknopen bij een andere uitheemse stroming, bij een ander isme. Niets belangrijker dan de grond te bereiken na al dat verwezen geklapwiek. Geen experimenten, geen 'spellingwijzigingen'. Zoeken naar mogelijkheden voor een continuïteit, naar grond waarop nu te staan en straks, voor anderen, verder te gaan valt.

Nacht. Urenlang gebladerd en gelezen in dichters die me bereiken via een taal die niet de hunne is en evenmin de mijne. Je krijgt een indruk van hun kwaliteiten, misschien. Is de poëzie beter geworden

in de loop van de eeuwen, hoorde ik iemand zich afvragen. Beslist niet, ook niet slechter. Het is allemaal niets dan wat schuim tegen de rots tenslotte. Maar zo hartbrekend mooi vaak.

Sinds de Romantiek zitten we met het probleem: wat doen we met de man die het werk maakt, waar laten we hem? Gooien we hem er totaal uit? Brecht is de instructieve, volstrekt onromantische, onsymbolistische exceptie. In zijn lyriek staat zijn persoon, zijn 'empirisch' en tegelijk 'poëtisch' ik centraal als bij een Chinees of een zeventiende-eeuwer. Kwestie van perspectief. Wat willen we zien en waar moeten we daarvoor gaan staan.

Een jaar of tien geleden kwam ik Hölderlin alleen tegen in de gedaante van een pop waarop men zich oefende in het boksen. De laatste tijd zie ik hem om de andere dag met lof vermeld, als een vrije geest, een revolutionair zelfs. Wie van de vroegere bokkers of huidige lofzeggers zou hem ondertussen gelezen hebben? Voor een paar mensen de voorsprong van de traagheid, ze herlezen H.

Tenslotte is poëzie geestkracht, dat klinkt vaag maar hoort duidelijk genoeg te zijn.

Als ik iets ging verkondigen vanaf een zeepkistje zou het het eind van het modernisme zijn. 'Mensen, ga naar huis. Het is mooi geweest. Het werk kan weer gaan beginnen.'

Het wezen van het modernisme in de kunsten: het materialisme. Waar dat overwonnen wordt is het de kunst - en het leven - ondanks alles weer mogelijk enigermate ongedwongen te zijn. Ik zie het eind van de tunnel, maar misschien alleen omdat ik naar het licht verlang.

Bijna altijd als ik met mensen praat merk ik dat poëzie geen betekenis voor ze heeft. Ik heb het over hen die poëzie lezen.

Het leven heeft geen uithoeken, of liever dubbelgangers. In het leven is alles centrum. Het leven is, voor wie leeft, onoverschrijdbaar. Waar men het probeert te buiten te gaan houdt het eenvoudig op.

Steeds als de vraag naar de waarheid, niet de waarheid van de rekenkundig becijferbare zekerheid maar naar de waarheid als waarheid, blootkomt houden de letteren op. Daar beginnen de pijnlijke persoonlijke woorden.

Niets deugt waar niet over gepraat en wat niet verkocht wordt. Intussen wil ook de grasspriet zich overeindhouden.

Michaux is onderschat en zal dat wel blijven. Een sleutelfiguur. Het verbazende en unieke aan hem is de consequentheid waarmee hij zich opstelt tegenover het denken dat we westers noemen. Hij is anti. Hij weigert de geschiedenis, het enkelvoudige euro-

pese model-ik. Komt dan ook, zonder dat iemand het recht heeft van slapheid te spreken, in de buurt van Oost-Azië, het boeddhisme uit.

Meteen bij het betreden van de school voor de poëzie vragen naar het lokaal waar de ontzuuchteringscursus gegeven wordt.

Het is kinderlijk maar ik kijk na lezing altijd naar het eerste en het allerlaatste woord van een poëzieboek om te zien 'of het klopt'. Totdusver geen onregelmatigheden ontdekt. Uit die twee woorden vloeit het boek voort, rijst het beeld van alle gedichten samen op. Vereiste, enige verbeeldingskracht. Daar maakte de dichter ook gebruik van toen hij de gedichten schreef.

De grootste onder de kunstenaars doet het met het minste vertoon van materiaalgebruik, naar oppervlakkige observatie leert. Hij is onder andere een grootmeester in het verbergen van wat er bij de pocher of de knoeier doorlopend als een verzameling uitdragerspullen uitziet.

Niet het gedicht als ding. Het gedicht dat op een nadenkende muziek lijkt, die inspeelt op de voorttikkende tijd.

Iedereen heeft, als hij de eerste woorden genoteerd heeft van wat een lang boek, of een kort, of een stuk van misschien maar enkele bladzijden moet wor-

den, dat gevoel dat hij supprimeert maar waaraan Gregorius van Tours frank en vrij uitdrukking gaf: *in de naam van God; het is begonnen!*

Voor wie het verstand dat hij heeft niet leert gebruiken blijft de wereld-zoals-hij-is een mistbank, waartegen hij zijn dagdroom projecteert. Schrijvers als Harry Mulisch, die naar de onsterfelijkheid streven door hun puberteit te continueren.

In het lege, dat in gedichten uitgespaard werd, nestelt het leven.

De oude Chinese dichters. Hun concreetheid, hun aandacht voor het detail, de doordachte onmiddellijkheid van hun stenografie. Hun viefheid, hun behoedzame humor. Ogen die kijken tijdens het ondergaan en te voet doortrekken van een landschap. Zelfs verwarring (misschien ontreddering) om een afscheid opgevangen in een paar regels als deze, van Tu Mu:

Passion too deep seems like none.

While we drink, nothing shows but the smile which will not come.

Het montageprincipe. Je gebruikt de dingen, één keer, en ze zijn uitgeput.

Het organisch beginsel. Je gebruikt de dingen, ze zijn onuitputtelijk.

In geen enkel opzicht naïef zijn, behalve in dat ene,

waarvan jijzelf alleen weet welk het is en hoe het beschermd moet worden.

Het 'klassieke', men aanvaardt dat iedere tocht tenslotte de confrontatie inhoudt met een grens. Het 'romantische', men lacht de grenzen weg, oneindige mogelijkheden.

Ik kom nader tot mijn limiet, die me terugwerpt in mijn centrum.

G. 's moeder, 81, gaat nog iedere zondagochtend naar de dorpskerk; zorgt sinds een paar jaar dat ze een half uur voor tijd present is. Ze zit daar dan, alleen, en 'kan zo nog es efkes nadenken'.

Het meeste van wat ten onzent, in poëzie en proza, voortdurend en met gretigheid als humoristisch of ironisch omschreven wordt is alleen maar *vulgair*. Steriele wreveld en emotionele atrofie van zoveel auteurs.

Wie de kunst liefheeft gaat tot aan haar grens. Wie haar haat, minacht of onverschillig tegenover haar staat stapt daar kalmpjes over heen. Voor hem is het spel afgelopen. Niets aan te doen: zo luidt de afspraak.

Dankbaar onderwerp voor een politiek-literair proefschrift, Pound en Marino.
Demonstratie van hoe door de ketters de kerk verloren gaat.

De barokke praalhans M. werd door zijn tijdgenoten groter geacht dan Petrarca en Dante. De adepten van P. stelden - stellen? - hem boven Dante en Milton. De achteloosheid, de arrogantie van dat soort overtreffende trappen - en natuurlijk de volslagen hersenloosheid ervan.

Ook de moeite van een vergelijking waard, ondanks de verschillen in kwaliteit, bedoeling en geaardheid: de fragmentarist en dissenter Mallarmé, die de aars van de kat met goudverf wilde bijtippen, en - ik heb niets tegen de man - Marino.

Marino: *het doel van de dichter is het verbijsterende; wie niet kan verbluffen moet maar liever stalknecht worden.*

Mallarmé: *leven? dat kunnen onze bedienden straks voor ons.*

Keerzijde van de fameuze *Coup de dés*: werkelijkheidsverlies, boeddhisme.

Het hangt in de lucht, iedereen graait het eruit en bekijkt het door hem gevangen iets. De pluisjes lijken identiek. Sterker, ze zijn het. Het hangt immers in de lucht. En toch ben je verbaasd, denk je aan een onzinnig toeval, of aan diefstal.

Praten en denken is abstraheren, dichten is (re-) concretiseren.

Ik vertelde een schrijver dat ik me de laatste tijd in de Renaissance verdiept had. Hij knikte bedacht-

zaam en vroeg zich vervolgens hardop af wat je daar momenteel mee doen kon. De materiaaljacht dus. Misvatting waar niet tegen op te tornen valt. Ik ben geen jager. Een wandelaar.

De beste wolken schilder is de man wiens wolken de meeste betekenis hebben. A.C. Willink is dus, ook nog, een bar slechte wolken schilder. Ruysdael is een grote, Magritte voor wat hij op het oog had een groot genoeg.

Diverse nederlandse klassieken gekocht. Beschamend dat een goede editie van Hooft, Huygens, Vondel niet te krijgen is. 'Ja, daar blijkt dan toch geen geld voor te zijn', zei de boekhandelaar opgewekt.

Men pleegt te kijken naar de statistieken, die schijnen uit te wijzen dat in Nederland meer gelezen wordt dan in Frankrijk, Engeland, Spanje. Men moest letten op het al dan niet in een redelijke vorm en verzameld voorradig zijn van de eigen klassieken, dan wist men beter waar men aan toe is.

Goethe; al wat je doet moet komen uit het totaal van wat je bent en niets uit een brokstuk daarvan.

Goedkope om bezit draaiende politicosofie, goedkope freudiaanse en post-freudiaanse psychologie. Eten en drinken van niet alleen de hollandse intelligentsia.

Huygens. Zijn religieuze gedichten zijn overtuigend; behoedzaamheid, ingetogenheid, kernachtigheid. En opeens de hamerslag op het aambeeld en de opspringende vonk. *Maer Gy waert alle dinck (Begin van de Artijckelen onses Geloofs)*.

Ook zijn verwonderd en geresigneerd spel met oneindige relativiteiten levert poëzie van allure op. Uitwisseling van uiterst klein en onbevatbaar groot, luis en universum. Een dichter die zijn volwassenwording en zelfs zijn oude dag overleefde, getuige een vers als *Ouderdom*, twee kwatrijnen, die na bijna 300 jaar nog als een paal boven water staan.

Nogmaals Huygens. In deze tijd zou hij vermoedelijk toch geen dichter zijn. Je kunt je afvragen of zelfs een Donne tot de dichters zou behoren. Laat wie zegt van wel het zachtjes zeggen.

Lezend in *Hitler's Children, the Story of the Baader-Meinhof Terrorist Gang*. Treinlectuur, maar niet daardoor last van verveeldheidsgevoelens. *Demonen* werd al zolang geleden geschreven.

Een kennis vertelt me over zijn twaalfjarige dochter, die een dagboek bijhoudt en door een leraar aangemoedigd wordt dat eens mee te brengen naar school. Ze doet het spontaan en hij leest - in mijn ogen een onvergeeflijke onbeschaamdheid. Mooi, zegt hij, alleen de school mis ik. Daar hoor je het in het vervolg ook over te hebben. Ziedaar, de woestijn die zich ongegeneerd opdringt

aan de vierkante centimeter waar nog gras staat. Ik ben natuurlijk bevooroordeeld, ik houd ook een dagboek bij.

Leopardi had het over eeuwen die enkel konden herscheppen, er is er een die alleen weet te 'recreëren'.

*En hierom zijn der op een doel gericht
Bevredigende dagen mij ontgaan*

Mensen als Bloem worden doel-loos geboren. Meestal dwingt 'het leven' hen later een of ander meer of minder triviaal doel te aanvaarden. Een enkeling komt in de invloedssfeer van de muze terecht, die niets anders tot doel heeft dan zichzelf. Vanuit het maatschappelijke gezien doelloosheid op doelloosheid.

Vrouwen reageren oneindig veel beter op de gedichten die hun in handen komen of voorgelezen worden dan mannen. Vrouwen aanvaarden de gedichten. Bij mannen, competent of incompetent, voel je onophoudelijk het verlangen tot kritiseren en afwijzen. Aan vrouwen valt iets te geven, ze kunnen inderdaad ontvangen. Amper een man die enig idee heeft van wat hij moet doen als hij 'zomaar iets krijgt'. Wat een onhandigheid!

*Qual rugiada o qual pianto
quai lagrime eran quelle
che sparger vidi dal notturno manto*

*e dal candido volto de le stelle?
 E perché seminó la bianca luna
 di cristalline stille un puro nembo
 a l'erba fresca in grembo?
 Perché ne l'aria bruna
 s'udian, quasi dolendo, intorno intorno
 gir l'aure insino al giorno?
 Fúr segni forse de la tua partita,
 vita de la mia vita?*

Als er een poésie pure bestaat is het deze. Een madrigaal van Tasso.

Ik hoor van een muziekles, met grammofoonplaten, waarbij de leerlingen voor het eerst iets wat op gregoriaans lijkt te horen krijgen. Meteen heisa. Hetzelfde als wanneer je onder volwassenen een woord als zelfbeheersing laat vallen. Het herinnert allemaal aan dat walgelijke voorbije christendom, waarvan men *niets* weet en dat men, heel merkwaardig is dat, toch boven alles verafschuwt. (Gewoon onthouden wat je wist. Ik beschouw, totnogtoe in gezelschap van mensen als Kolakovski, kennis van de wezenlijke inhouden van het christelijk geloof niet als overbodig. Integendeel, als dringend gewenst. Voor de rest, die *edelmoedigheid* waarover Nelli spreekt in verband met de door de christelijke kerk uitgeroeide Katharen. Van wie hebben we ook weer lezen en schrijven geleerd?)

Ik zal het socialisme au sérieux nemen, het voorzover in mijn vermogen ligt aanvaarden, op het mo-

ment dat het de eenling en zijn betrekking tot het niet-kwantificeerbare au serieux gaat nemen. Er ligt nog wat water tussen ons. Pompen maar, daar aan de overkant.

Kunst die de werkelijkheid in haar autonomie concurrentie wil aandoen of haar vervangen bewerkstelligt maar één ding, zelfvernietiging. De kunst voldoet als dienaar van de werkelijkheid, als haar rivale maakt ze zich ook nog volmaakt belachelijk.

Wie het om de levende boom gaat probeert soms wat takken weg te kappen. Wie het alleen om takken begonnen is hakt natuurlijk desnoods de hele boom om. Hopla. (Naar aanleiding van iemands zorgelijke opmerking dat ik in *De droom van de poëzie* 'veel afkap'.)

Het idealisme noch het materialisme. Noodzaak èn vrijheid.

Basisgegevens: tijd, individualiteit.

Vormen zijn overneembaar, reproduceerbaar, kopieerbaar in duizenden exemplaren. Inhouden niet. Inhouden moeten verwerkt, opgenomen in de psychische spijsvertering en als ze worden uitgescheiden zijn ze niet meer wat ze waren. Je moet ze, voor er iets mee aan te vangen valt, begrepen hebben. Na het begrijpen is de kans op een kopie verkeken. Daar ontstaat een origineel. Verschil tussen de fa-

briekswerkwijze en het organisch beginsel.

Met één regeltje uit *Thaïs* (1889) houdt Anatole France de *Traumdeutung* (1900) moeiteloos achter zich. De Romeinse admiraal Lucius Aurelius tot de pilaarbijter Paphnuce: *Cette colonne, a-t-elle dans ton esprit une signification phallique?*

Iedere dichter wil de woorden hun waarde hergeven, die ze kwijt zijn of raken. Iedere dichter wil de taal weer 'hard' maken, de wezenloosheid een halt toeroepen in althans het gedicht. Iedere dichter verfoeit de inflatie. Maar het gros van de dichters draagt daar op een eigenaardige en paradoxale manier alleen toe bij. Majakovski, Apollinaire, Neruda vormen daarop geen uitzondering. Wilfred Smit, Wallace Stevens, dat zijn de uitzonderingen.

Toen het begrip poësie pure zijn intrede deed was, ondanks ontegenzeggelijke verfijningen, tegelijkertijd in de poëzie de inflatie weer toegenomen.

Eenzijds het streven naar het compacte gedicht, de sculptuur; anderzijds de oriëntatie in tijd en traditie, het musische. Tegendelen verduren. Ksats' *negative capability* kan nog altijd dienst doen.

Wat veel mensen trekt in de materialistische theorie is ongecompliceerdheid ervan. Opeens, met behulp van een paar simpele redeneringen, kunnen ze de, inderdaad, onbegrijpelijk ingewikkelde werke-

lijkheid ‘begrijpen’ en ‘hanteren’.

Dit is het probleem, te weten en toch naïef genoeg te zijn. Wie hier de weg vindt heeft toekomst.

Nog omstreeks anderhalve eeuw geleden oriënteerde men zich in de kunst op de grootvaders. Daarna stonden nieuwe vaders en grootvaders op, die veel kleiner waren dan de oorspronkelijke maar toch altijd nog groot genoeg om de meesten van hun nageslacht het uitzicht te benemen op alles wat ouder dan die anderhalve eeuw was.

Het is precies gegaan zoals heldere hoofden als Burckhardt en Kierkegaard allang geleden zagen dat het ging. De krant, de radio, de televisie ‘informeert’ iedereen over alles. Verbaasd, of niet eens meer verbaasd, gapen we een berg van feiten aan, waarvan we niets anders weten te zeggen dan dat het inderdaad een berg is.

Niet de moraal, die herleidbaar is. Moraliteit, bodem waarop de eik stoelt.

Es gibt überhaupt kein rein historisches Bewusstsein ohne die Einsicht in die Unzerreissbarkeit der Kette endlicher Ursachen und in die Unmöglichkeit des Wunders. (Strauss, *Das Leben Jesu*) Een scherp lampje, toch de ogen niet te gauw neerslaan.

Het diepere geheugen bewaart geen beeld van groe-

pen mensen. Het herinnert zich deze en die bepaalde mens, de 'uitzondering'.

Bij het stenen hakken in de berg gebruik ik een klein pikhouweel, heel handig, met uitneembare steel. Thuisgekomen vandaag waste ik de modder van het ding en voelde me opeens terneergeslagen bij de aanblik van de letters US in het blanke ijzer. Er komt een dag dat die paar krasjes net zo veraf zijn als nu een inscriptie van een Romeins legioen.

Iedere ochtend staat of zit de cypere poes op het terras. Hij wandelt mee door de tuin, doet trucjes en laat zien dat het domein van hem is. Ik mag de bovenkant van zijn kop aaien en soms zijn rug even, dan flitst hij weer weg. Toch geloof ik dat we elkaar wel mogen, maar windgeritsel en bladerval maken het dier ongeduriger en elektrischer dan mij.

Een glinsterend punt ver in zee. Ik sta op het strand maar klim hoger, op een rots, om dat punt beter waar te nemen. De horizonlijn met de schitterende stip daalt. Ik ben echter niet tevreden, klauter weer een eind naar beneden, trap me in steenslag een nieuwe basis.

Heel de tijd de glinstering, heel de tijd mijn zoekend gestuntel.

Op een afgelegen schuur in de Sierra de naam *Soledad de Cristianos y Moros*. Hoeveel tijd ligt daar niet in opgesloten en gevoel voor de onverwrikbaar-

heid van zoiets als het menselijk lot.

Ihr habt jetzt eigentlich keine Norm, und die müsst ihr euch selbst geben; fragt euch nur bei jedem Gedicht, ob es ein Erlebtes enthalte, und ob dies Erlebte euch gefordert habe. (-) Man halte sich ans fortschreitende Leben und prüfe sich bei Gelegenheiten; denn da beweist sichs im Augenblick, ob wir lebendig sind, und bei spätere Betrachtung, ob wir lebendig waren. Goethe, Ein Wort für junge Dichter.

Francesco Berni over de dichter Michelangelo tot de anderen: *hij dicht dingen (cose), jullie dichten alleen woorden.*

Voor het christendom had de ziel oneindige waarde, iedere ziel. En dat zinde Nietzsche niet. Maar wie zint vandaag diens aristocratische afkeer van de democratische beginselen nog? Het christendom zag en voelde op dit punt zuiverder, lijkt het. - Het was dan ook in essentie een *praxis*, is als zodanig zelfs nog bestaanbaar nadat het begrip onsterfelijkheid en de godheid van Christus geëlimineerd zijn. Aldus Nietzsche.

Het voorbeeld van de zijderups niet vergeten als de heiligverklaarders van de buitenwereld der feiten je weer eens zouden willen bekeren tot hun eredienst.

Mij gaat het om de oppervlakte van de dingen, hun

rimpeling. Wie die rimpeling per se wil uitleggen als het gevolg van een oorzaak duikt door de waterspiegel heen, die gewillig genoeg is en altijd meteen breekt.

Nietzsche legde de laatste hand aan de machinerie waarmee de hele werkelijkheid ontmaskerd kon worden. Freud en Marx perfectioneerden de machine nog. Waar alle menselijke gedachtengangen en instellingen ontmaskerbaar blijken wordt alles komplot. Al wat waarheid leek blijkt schijn. Maar de machine keert zich ook tegen haar makers. Wie te veel schijn ontwaart wordt vanaf een zeker ogenblik zelf schimmig, terwijl - op datzelfde ogenblik - de te verwoesten werkelijkheid onaangetast de kop weer opsteekt.

Vandaag lang naar een vijveroppervlak gekeken en weer eens gezien dat pluisjes en veertjes veel vlugger vooruitkomen dan het water zich voortbeweegt. Als er even wat wind is versnellen ze opeens of ze op de schaats zijn.

Céline; een groot schrijver en moreel een eindpunt. Daarna komt wat totaal indifferent is ten opzichte van goed en kwaad, de *constructiewerkplaats*.

Een schilder wordt tot mijn verbazing en zijn eigen opluchting niet toegelaten tot de subsidietrog, men acht zijn werk 'niet professioneel genoeg'. Ik bel een andere schilder op, die het werk in kwestie kent,

alsmede de trogtoelatingseisen, en vraag hem of de afwijzing zijns inziens terecht gebeurde. Tja, zegt hij en praat verder als een zielzorger. Ik maak hem daarop attent. Hij zegt weer wat en praat verder als een vakbondsman. Ik maak hem daarop attent en hij begint over zichzelf en zijn spiegelgevechten met galeriehouders. Ik, heel moe werkelijk al, maak hem daarop attent en hij stamelt ook nog wat met betrekking tot het werk van schilder no 1, dat hij beslist passabel acht; er is een fout gemaakt, zegt hij. Schilderkunst is ver weg, ligt in een ander land, sommige schilders komen er kennelijk ook zelden.

Iemand zegt me: gisteren jankte ik om een in elkaar gedoken zwangere kat, in de regen, in de tuin (die tuin, een smerig ravijn vol roestig ijzer en afval, tussen de achterkanten van aftandse huizen). Of nee, niet om die kat, om mezelf.

Santiago aan de Schelde.

Voor Antwerpen, op een tussendijk, zagen zelfs de rebellen de mythische voorvechter van de Spanjaarden. Volgens Alonso Vázquez *...un capitán valeroso, en un caballo blanco muy resplandeciente, con una cruz roja en los pechos... y que llevaba una espada sangrienta en la mano, delante de los españoles...*

(Geciteerd bij Johan Brouwer, *Kronieken van Spaansche soldaten.*)

Kunst is net als klimop. Ook die heeft een boom of

een muur nodig, die hij meteen aantast maar die hem leidt en steun geeft voor zolang als het duurt. De boom, de muur, de alles bindende idee ontbreekt ons. Losse ranken, die vertrap dreigen te worden en zich trachten aan te passen aan een leven op de begane grond. Er zit niets anders op.

‘Ik was zes of zeven. Met mijn vader in Zwitserland. Ik verveelde me. Op een middag gingen we naar een kinderconcert. Toen het afgelopen was en de zaal leeg sloop ik naar het geheimzinnige klavecimbel. De vrouw die het bespeeld had - een française, voorvechtster van de oude instrumentencultuur - zat nog achter het toetsenbord. Ik schrok en wilde wegglijpen. Ze keerde zich glimlachend naar me toe. “Du störst mich nicht”, zei ze vriendelijk, “kom maar rustig hier. Kijk maar. En luister eens”.’ De verteller had misschien ook musicus kunnen zijn of accountant, hij is klavecimbelbouwer geworden.

Als je heel jong bent denk je dat de wereld nog veroverd moet worden en dat jij dat doen zult. Als je iets ouder wordt zie je in dat de wereld al ongelooflijk lang geleden, vele millennia voor Columbus, veroverd is. En daar sta je dan met je verlangen, en met je opkomende droefheid, en begint te begrijpen dat de enige verovering waarin je misschien slaagt die van iets in jezelf is.

De filosofie verwatert tot wetenschappen, de poëzie

tot literatuur. Daarmee raakt de filosofie noch de poëzie uitgeput, integendeel. Hun wezenlijke onuitputtelijkheid komt steeds duidelijker aan het licht.

Waardoor verwerft een kritiek zich legitimiteit? Naar ik meen nog altijd doordat ze om de cirkel van een werk heen een wijdere cirkel trekt, waarbinnen het werk kan gaan groeien tot het zijn uiterste consequenties bereikt en die toont. Het werk had die ruimte in zich, de kritiek laat dat uitkomen. Echte kritiek is nooit arm, ze verarmt ook het werk niet. Ze is zelf rijk. Ze verrijkt ook het werk dus, door alleen maar die cirkel te trekken, en het werk intact te laten.

Een kennis praatte onlangs tegen me over het gedicht-als-object-van-wetenschap. Waarom ook niet. Zelfs de liefde is tot object van wetenschap geworden. Ongetwijfeld sluit de onderzoeker daarbij zijn eigen liefde meestal nog uit als 'privékwestie', hoewel voor zo'n uitsluiting elke reële grond ontbreekt. Het objectkarakter van het gedicht, het objectkarakter van de liefde, het objectkarakter van een boom of van de zonsondergang. Het is of er niet meer gedacht kan worden dan in termen van een alles vergruizend Tegenover.

De vijandschap blijven weigeren, die wapens niet opnemen waarvan je zelf het slachtoffer wordt.

De kunstenaar, die altijd voorop wil lopen en die

dat geregeld ook deed, loopt nu hijgend achter iets aan: de techniek, de technologie - die hem niets wezenlijks te bieden heeft en hem in de meeste gevallen ook nog leert vergeten wat hij had.

Poëzie, je kunt zeggen wat je wilt maar niet wat je niet geleefd hebt.

Doorschenen wolkenranden. Wie heeft leren kijken en de luchten en de seizoenen kent weet dat aan zo'n titel ten enen male de retoriek ontbreekt die zijn jeugdige onervarenheid eraan toeschreef.

Geen groep is ooit op het alomvattende georiënteerd, op de grootste cirkel, en als een groep het is gaat het alomvattende erbij verloren. Het grootste lijkt zich alleen toe te vertrouwen aan het allerkleinste, de enkeling.

Je moet niet jezelf aanvaarden en zeggen 'zo vind ik dat dit of dat is', je moet het fundament aanvaarden en erkennen 'zo *is* het, dat wat is'.

Ik bouw een nucleus, daaromheen kan het nieuwe gevoel zich verdichten.

Het verhaal van het toegenomen (sinds Parmenides of Plato soms?) hersenvolume is, buiten de fysische antropologie, haast altijd tendentiekus gezwets. De enige reële 'toename' maakt zich kenbaar in de manier waarop we onze hersens gebruiken.

Zelfs de ritselende aluminiumlamellen en de repen blik in het museum voor moderne kunst blijven het beginsel van de vogel trouw. Ze dienen geen doel. In de verwarring blijft de grondslag behouden, toont zich die.

Het moeilijkste, jezelf zijn en de ander respecteren.

De waarde van een gedicht wordt bepaald door de reikwijdte en de responsiviteit van iemands geest. De rest, gepraat van personen met opvattingen.

Wat me in kunstenaars tegenstaat, dat ze praten over verzet en zich nergens tegen verzetten. Staan zo goed als en bloc enkel op de manier van nutteloze extra-steunberen onder het vigerende.

Un coeur simple. De kleerkast van Virginie, waar vlinders uit opvliegen na haar dood. Bezield stof, de enige onsterfelijkheid. Verdriet en zon in één zinnetje. Heel effectief nog altijd, monsieur Flaubert.

Het terugvinden van de integere spraak, de eerlijke uitspraak. Het enige wat er nog toe doet.

De meeste hedendaagse kunstenaars hebben afstand gedaan van verleden en toekomst, dus van aanspraken op historiciteit. Hun rest alleen het moment, dat door alle voorafgegane en volgende momenten verpulverd wordt en gereduceerd tot niets. We kunnen gaan uitzien naar de eerste tekens van een nieuw Lascaux.

Van lang voor Homerus tot 1875 was de zandkorrel gemodelleerd op het beeld van de berg. Nu is de zandkorrel enkel nog gemodelleerd op de zandkorrel. Verschil tussen mimesis en imitatie.

Der Humor ist eins der Elemente des Genies, aber sobald er vorwaltet, nur ein Surrogat desselben; er begleitet die abnehmende Kunst, zerstört, vernichtet sie zuletzt.
Goethe, *Maximen und Reflexionen*.

De literaire tijdschriften en hun directeuren. Ze verschillen in kijk op de wereld. De kijk is imaginatief noch existentieel maar socio-darwinistisch, socio-politiek verankerd. Alleen die socio-politieke kijk verandert als je van ts. x naar ts. yz wandelt. En voorbij de kijk? Daar kom je bij allebei hetzelfde cynisme tegen.

Ik vertegenwoordig het obscure kopschuwe type dat zich in stilte buitengewoon ergert wanneer het (ook wanneer het in een land als Nederland) voor ondermaats gehouden wordt, maar dat als de roem kwam - hij komt niet meer, voor niemand, is allang vervangen door publiciteit - deze zelfs zonder stiekem genoeg de deur zou wijzen.

Geen land te bezeilen met mij dan eigen land. Enige passagier en zeeman aan boord van mijn schip.

Poëzie moet in de eerste plaats poëzie zijn, gemaakt van woorden, en moet vervolgens iets anders wezen. Ze moet allereerst zichzelf meedelen en ver-

volgens wat anders. Veel gedichten komen aan de tweede trap niet toe, net zoals massa's andere gedichten niet eens aan de eerste.

Het calvinisme is altijd totaal gefrustreerd geweest ten opzichte van zijn onmiddellijke herkomst, de kerk van Rome. Verdringingen, verdraaiingen, willekeur. Augustinus - wegbereider van de inquisitie - is een groot man, Hiëronymus een halvegare zogenaamde heilige, enz. Het modernisme, broddellappen bordurend met teksten als 'andere traditie' erop, vergaat het tot op de dag van vandaag niet anders.

Crise de la conscience européenne, geprolongeerd. Het nieuwe Rationalisme - waarvan Frankfurt als de hoofdstad mag worden aangemerkt -: met betrekking tot alle dingen rationeel, behalve met betrekking tot de grond waarop gestaan wordt. Een nieuwe golf van opzichtig vermomd irrationalisme, resulterend uit de - zoveel transparanter - golf van 1700.

Recht om je op autoriteiten inzake dit of dat te beroepen heb je pas wanneer je zelf al over zoiets als zakelijke autoriteit beschikt. Je maakt dan niet zo gauw meer gebruik van dat recht.

Als je je lang geconcentreerd hebt op paling en palingfuiken en je ziet daarna opeens zo'n van staaldraad gevlochten haaienet, waar drie mercedessen

in kunnen, dan denk je: dat zijn alleen gáten, daar valt werkelijk alles doorheen. Zelfs als je na een tijdje al bent gaan begrijpen dat het voor haaien bestemd is, vraag je je nog af of het toch niet eerder voor de mijnenvangst of iets dergelijks vervaardigd werd.

Een aardige proefneming. Net zo lang naar het haaienet kijken tot je er geheel van doordrongen bent, tot je de mazen ervan in je eigen vlees voelt, tot je je realiseert dat het haaienet de gewoonste zaak van de wereld is. En daarna je blik ijskoud weer richten op de palingfuik, die je zo goed kende en zo plausibel vond.

Dit zal ik nooit begrijpen en dit bepaalt mijn enthousiasme - dat je nadert uit de toekomst als uit zee, met geheven vleugel, en tegelijk van zo lang geleden bent, de Nike van Samothrake.

Op tijd de plaats vinden. Als je vroeg ver weg gaat kom je de rest van je leven terug.

En waar wou je die lamp vandaanhalen om de zon mee bij te lichten?

Het onbekende heeft ogen nodig, wij zijn de ogen.

Droom biedt geen alternatief.

Droom bezit geen concept.

Droom kan niet uitgespeeld worden tegen andere droom.

Al-Mansur, in de slag bij Cervera over zijn lijfgardisten: *O God! Zij lieten mij in de steek op aarde, laat hen niet in de steek! Zij lieten mij alleen, laat hen niet alleen!*
Heraldische tierelantijn van de kroniekschrijver voor mijn part, hij blijft me vermurwen.

Degenen die zich, nog altijd met enige trots, ‘libertijnen’ en nog altijd met zedig neergeslagen ogen ‘gnostieke geesten’ noemen, moeten vooral geen relatie met elkaar aangaan. Als je bij Epiphanius leest over de libertijnse afdeling van de gnosis heb je al gegeten en gedronken.

Wie het concept niet wenst te doorzien en aan kant te doen, zal tenslotte altijd in de rol van de Blanke Man te Washington tegenover het opperhoofd van de Seattle staan, dat de grond onverkoopbaar achtte.

Het natuurlijk ego-centrisme van pas tot de democratische cultuur toegetreden personen en groeperingen speelt het in die cultuur zelf verankerd egocentrisme in hoge mate en op allerongelukkigste manier in de kaart. Dat mag als een stelling beschouwd, hoewel het helaas meer is.

Anno 1978 zijn we bij alles toeschouwers geworden. Dat maakt ons onwezenlijk. Het gaat niet om ons. Het gaat om het spektakel. Op wie maakt dat de indruk wezenlijk te zijn?

Maar één ding weegt zwaarder dan juistheid en zekerheid. Waarheid.

Wat Kafka benoemd heeft ligt nog altijd vóór ons. Niemand heeft zijn prognosis geëvenaard of overtroffen. Daaraan verandert het feit dat men K. dikwijls als een soort verteller van gothic tales tracht voor te stellen niets.

Er is niet één tijd. Er zijn vele tijden, simultaan, als draden in een touw. Ze hoeven niet parallel te lopen. Ze kunnen vreemd gedraaid om elkaar heen bewegen. Ze kunnen uit elkaar wijken. Ze kunnen - dat komt voor, sporadisch, even - zelfs met elkaar samenvallen.

Twee eenzaamheden, die ik dikwijls zelf niet uit elkaar kan houden. Die waaraan ik niet ontkom door wat ik ben en die waaraan ik niet ontkom door wat zij zijn.

De hele negentiende eeuw werd pijn gevoeld door precies hetzelfde soort mensen dat nu geen enkele pijn meer gewaar wordt en toch allerminst genezen is.

Mijn buurvrouw is vandaag jarig. Om kwart over zeven 's ochtends hoor ik haar kinderen haar een aubade brengen. Ze heeft, verneem ik naderhand, van haar dochtertje (zes) twee cadeaus gekregen. In het ene pakje zat een polshorloge, in het andere de

rekening van het polshorloge.

Laatste woord van een oude weense bekende: *het leven is, zoals bekend, zeer moeilijk, en zeer gecompliceerd, en er zijn vele wegen naar de Centrale Begraafplaats*. Met die opmerking komt de dood geen ogenblik ter sprake. Ten overstaan daarvan laat de wener wetenschap het afweten. Dit uit *Der Ackermann aus Böhmen* klinkt al minder schouderophalend: *weistu des nicht, so wisse: als balde ein mensche geboren wirt, als balde hat es den leikauf getrunken, das es sterben sol*.

Het onverschilligheidsbeginsel van Kolakovski. De achterstand is ingehaald. De klok is verzet. We komen nu dus zonder een voet te verzetten aan op tijd. Maar is het al zo laat dat K. 's ingreep niet meer te vermijden valt? In elk geval wijst een andere klok het precieze tijdstip van de ingreep nog aan.

Ik vertaal *Leçons de Ténèbres* bij voorkeur met Lessen van (of in) Duisternis, ofschoon de naam Tenebrae-sermoenen betekent. Nihil obstat. Die sublieme treurmuziek van Couperin wil immers wel voor gewijd doorgaan maar is alleen zo aangrijpend omdat hij zo profaan is.

Krabben noch zeeslakken zouden zich volgens haar kunnen handhaven, als al hun doen en laten door eigen overwegingen en redeneringen bepaald werd. Aangenomen dat meneer Zeeslak niet kan denken,

vervolgde ze, dan moet er een andere verstandelijke drijfveer zijn die hem leidt. Noemen we dat instinct, dan wordt het wetenschap; noemen we het heilige geest, dan wordt het godsdienst.

'Ja', antwoordde ik, 'het is van groot belang het juiste woord voor het onbekende te kiezen'. (Thor Heyerdahl, Fatu Hiva)

Smaak. De een denkt de Grieken dichterbij te kunnen brengen door te vertellen dat ze hun tanden niet poetsten. De ander citeert een paar regels uit Plutarchus (bv. de passage waarin Perikles het volk m.b.t. de hoge kosten van de door hem ondernomen bouwwerken te woord staat, en het de baas blijft) en brengt ze vlakbij.

Overdreven (kunstenaars-)belangstelling voor, en geloof in, de dingen - alsof ze iets van zichzelf te vertellen zouden hebben. *Der Mensch findet zuletzt in den Dingen nichts wieder, als was er selbst hineingesteckt hat.* Nietzsche was in ieder geval de meest kritische van alle subjectivisten.

Die dingen. Als al het erin gestokene eruitgetornd werd, en als men er dan niet tegelijk alweer iets nieuws instak, zouden ze, eventjes, tóch iets van zichzelf te vertellen hebben. Ze zouden dat, eindelijk, *uit zichzelf* doen.

Taalachterstand bij arbeiderskinderen. Een goed in de markt liggend artikel. Welke splinteropvatting van taal wordt hier gehuldigd, willen de dames en

heren pedagogen, sociologen etc. dat eens uitleggen? Al wat leeft in een taal zit, zoals je ieder moment op straat kunt constateren, bij het grote brede volk, de arbeiders en dialectsprekers, en niet bij de Vereniging tot Bevordering van Maatschappelijk Succes, waarvan door bovengenoemde rommelaars zonder meer het maatstafje overgenomen wordt. Hartverheffend om te zien. De manke arbeiders-kinderen krijgen van hun huilerige pseudo-verdedigers een mooi beugeltje aangemeten. Weggooien dat onding, kinderen. Jullie mankeert niets. Het gaat trouwens niet om jullie eventuele gebrekkigheid. Er moet iets anders 'bewezen' worden - door leden van de V.B.M.S.

Traditie is o.m. zo aardig omdat hij het enige criterium vormt ter bepaling van de èchte originaliteit van een - oud of splinternieuw - kunstwerk.

Als we weigeren onderscheid te maken tussen echt en onecht (dus tussen waar en onwaar) worden kunst en prullaria aan elkaar gelijk. Mateloze winst voor de prullariafabrikant, even groot verlies voor de man wiens werk echt is.

Het over het eenvoudigste, het dichtbijje verste, blijven hebben, dat door zo weinigen gewild wordt en waar iedereen weet van heeft en waar het zo moeilijk over spreken is.

Ofschoon hij in alle stilte beslecht wordt is hier geen

strijd gaande in belang vergelijkbaar met die om het onderwijs. Daar moet tenslotte de Gleichschaltung gerealiseerd. Ofwel, daar blijft men de resten van wat eens het been was stijfhouden. Bij voorbaat verloren gevecht dus.

Psychische processen - de werkelijkheid. Voor de schrijver die van zijn eigen psychische processen geen weet heeft is in het ergste geval de wereld zo alleen maar en domweg werkelijk dat hij aan die van een Beets doet denken.

Voor de ander is alles psychisch proces. De werkelijkheid van de wereld zelf vernevelt erbij. Nodig: het va-et-vient, beweeglijkheid.

Mijn psyche is mijn psyche, de wereld niet mijn wereld maar de wereld waartoe ik behoor.

Je zou beter moeten weten dan je doet waarover je schrijft. En je zou dat weten vervolgens ook dieper moeten kunnen vergeten dan je doet, voordat je met schrijven begint.

We hebben een wereld gecreëerd waarin woorden - essentiële woorden - als *waarde*, *vrijheid*, *noodzaak*, *verantwoordelijkheid*, *schuld* hun betekenis verliezen. Dat is niet de schuld van hen wie die woorden op de lippen bestorven lagen en liggen. Het is ook de schuld niet van hen die ze allang te vies vinden om ze in de mond te nemen. Er voltrekt zich iets dat we kunnen verfoeien of toejuichen maar dat zich voltrekt.

Bijna iedereen wil het apocriefe tegenwoordig - als het maar apocrief is wordt het smerigste nog voor de zoetste koek aangezien. Haast niemand wil het canonieke - als het uit die hoek komt wordt op het hardste kristal gereageerd als was het een paardevijg.

De keus, het luciferdoosje of het totaal van wat zich op tafel bevindt. Wie zich voor de volle honderd procent op het luciferdoosje concentreert ziet dat met de grootste nauwkeurigheid, maar meteen voorbij het doosje wordt zijn waarneming wazig, nog iets verder neemt hij niet meer waar.

Wie zijn aandacht richt op al wat door het tafelblad gelijktijdig wordt bijengehouden ziet geen voorwerp, nog minder een detail van een voorwerp, met de scherpste van de luciferdoosjeskijker. Daar staat tegenover dat hij met zijn veel minder smalle en gespannen blik zicht houdt op de 'totale tafel' en de as van zijn sigaret deponeert waar die hoort, in de asbak.

Wanneer de man van het luciferdoosje - ongetwijfeld zonder zijn blik af te wenden - zou opmerken dat het onmogelijk is om in één oogopslag het hele tafelblad met de daarop liggende en staande attributen voldoende nauwkeurig te fixeren, zou de ander zich niet uit het veld geslagen voelen. Hij zou misschien, zich vooroverbuigend naar het bonbonschaaltje, antwoorden: 'dat is zo. Ik wens dan ook niets te fixeren, me op niets in het bijzonder te concentreren. Ik voel niets voor het specialisme van

een detail. Ik wens enkel wat zich samen op tafel bevindt als zodanig te zien. Dat is mijn dagelijkse oefening, die een eigen wazigheid en een eigen scherpte van kijken vereist en waar, stel je voor, ook jouw wazigheid en jouw scherpte ooit nog van werden afgeleid.'

Ik moet de consequente revolutionairen bijna geheel gelijkgeven. Alles kan men overboord zetten. Alleen niet het schip.

Op zomeravonden als het al schemerig werd, kwam ik soms moe en bezweet van het spelen thuis en keek met bevreemding over de heg heen in onze tuin. Ik stond dan dikwijls zo 'aan de andere kant' dat het even duurde voor primula's, lupinen en anjers weer bekend werden en ik het hek openmaakte en in een al halfvervaagd verleden aankwam, dat zoetjesaan weer actueel en als heden om me heen ging staan.

Wanneer er geen muren bestaan is alles venster. Wanneer, zoals we vermoeden, alles blinde muur is moet er een venster uitgehakt in iedere muur.

Na veldslagen en geschreeuw in een lege kamer een garendraadje ophangen en wachten of er een spin langs naar boven klautert.